

INGER DÜBECK

ARBEJDSRETEN I STØBESKEEN

Udgivet af
ERHVERVSARKIVET

Universitetsforlaget i Aarhus. 1979

© 1979 by Inger Dübeck
ISBN 87-504-0424-5
Trykt i Erhvervsarkivet

INDHOLD

INDLEDNING	7
Kapitel I. ARBEJDSAFTALER	9
<i>I. Det arbejdsretlige regelsystem</i>	<i>9</i>
1. Lovgivning	9
2. Interne reglementer	12
3. Kollektive overenskomster	13
4. Doktrinen	13
<i>II. Arbejdsaftalernes form og indhold</i>	<i>14</i>
1. Danske Lov 5-1-1 og 2	14
2. Indgåelse og opsigelse af arbejdsaftaler	18
2.1. Lovgivning	19
2.2. Interne reglementer	20
2.3. Enkeltkontrakter	24
2.4. Kollektive overenskomster	25
2.5. Doktrinen	26
3. Afskedsattester	27
4. Arbejdsaftalens indhold	31
4.1. Lovgivning	31
4.2. Fabriksreglementer	32
4.3. Enkeltkontrakter	34
4.4. Kollektive overenskomster	37
4.5. Almindelige aftaleretlige principper	41
Kapitel II. KONFLIKTLØSENDE ORGANER	43
1. Judicielle og administrative organer	43
2. Faglig voldgift	48
3. Den permanente voldgiftsret	50

Kapitel III. BRUD PÅ ARBEJDSRETLIGE ENKELTKON-	
TRAKTER	52
1. Almindelige kontrakt- og strafferetlige principper ..	52
2. Hæveadgang i anledning af misligholdelse	53
3. Opsigelsens retsvirkninger	58
4. Ophævelse eller erstatning som følge af særlige uden for kontrakten liggende forhold	66
 Kapitel IV. RETSSTRIDIGE HANDLINGER I DEN	
"ØKONOMISK–POLITISKE KAMP"	69
1. Krænkelser af arbejdspladsens "fred"	69
1.1. Strejkeforbud i det 18. århundrede	69
1.2. Tømmerstrejken 1794	70
1.3. Strejkeforbud i forordningen af 21. marts 1800 angående håndværkslaugene i Køben- havn	74
1.4. Strejkernes legalisering	76
2. Krænkelser af den personlige frihed	79
3. Krænkelser af privatlivets fred	81
4. Krænkelser af almindelige retsgrundsætninger	84
 SAMMENFATNING	87
 KILDER OG LITTERATUR	90
Utrykt kildemateriale	90
Trykte kilder	91
Litteratur	92
 FORKORTELSER	94
PERSON- OG SAGREGISTER	95

INDLEDNING

Det var tidligere en udbredt almindelig opfattelse, at arbejdsret i moderne forstand, i betydningen en særlig for lønarbejde, først udviklede sig i sidste halvdel af det 19. århundrede som følge af industrialiseringen og den økonomiske liberalisme, og at det af samme grund skulle være nytteløst at lede efter en historisk, førindustriel arbejdsret. Denne opfattelse er forlængst forladt, især i nyere tysk retshistorie.¹

En almen historisk arbejdsretsteori kan man imidlertid næppe tale om, selvom et mønster af fællestræk synes mærkbart allerede på et tidligt stadium. Der gaves oprindelig kun en række særordnede fagområder (håndværk, søfart, landbrug og handel). Væsentlige dele af industrien i det 17. og 18. århundrede, således især tekstil-, metal-, glas-, porcelæns- og papirfabrikationen, var ikke eller kun i begrænset omfang underkastet laugstvang og laugsregulering, selv om man ofte fulgte laugsretlige principper.

I Privilegium og Convention for Det kgl. Danske Klæde Manufaktur paa Blaagaard under et interessentskab af 2000 aktier paa 30 år af 22.5.1782 bestemte § 8, at manufakturets folk og arbejdere på ingen måde var pligtige at sortere under dugmagerlauget. Tværtimod havde manufakturet kompetence til at antage lærlinge og udskrive dem som svende med lærebrev uden at stå derom i nogen "Connexion" med dugmager-amtet. Disse lærlinge skulle "anses for lige så gyldige svende, som om de fra dugmager-amtet vare blevne indlemmede under svenne antallet". Denne ordning skabte næppe glæde i dugmager-laug-
et.²

1. *Wilhelm Ebel*, Gewerbliches Arbeitsvertragsrecht im deutschen Mittelalter, 1934; *samme*, Quellen zur Geschichte des deutschen Arbeitsrechts, i: *Quellensammlung zur Kulturgeschichte* bd. 16, 1964; *Theo Mayer-Maly*, Römische Grundlagen des modernen Arbeitsrechts og *Werner Ogris*, Geschichte des Arbeitsrechts vom Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert, begge i: *Recht der Arbeit*, Zeitschrift für die Wissenschaft und Praxis des gesamten Arbeitsrechts 1967.
2. Kommercekollegiet. Samling af instruxer, regulativer og kontrakter etc. ved klædemagermanufakturet. R.A.

På baggrund af denne industriens særstilling kunne den udvikle sine egne arbejdsretlige regler. Produktionsprocessen forudsatte langt ind i det 19. århundrede et stort antal arbejdere og en vidtgående arbejdsdeling mellem faglærte og tillærte eller ufaglærte arbejdere, hvilke sidste i vidt omfang bestod af kvinder og børn samt indsatte i tugt-, arbejds-, vajsen- og sindssygeanstalter. Selvom hovedvægten i det følgende bliver lagt på den ikke-laugsbundne, fag- eller ufaglærte fabriksarbejders retsstilling, vil også de laugsbundne håndværkeres forhold blive belyst, hvorimod ansatte i handelssektoren kun i begrænset omfang medinddrages i undersøgelsen.

Når man i dag taler om arbejdsret eller den ret, der regulerer forholdet imellem arbejdsgivere og arbejdere, tænker man på det system af regler, som har udkrystalliseret sig i de kollektive overenskomster, det moderne samfunds landefredsftaler. I en retshistorisk sammenhæng må begrebet arbejdsret omfatte såvel den individuelle som den kollektive arbejdsftaleret.

En beskrivelse af den historiske arbejdsret må nødvendigvis bygge på en funktionsrelateret analyse af de retlige kilder. I indledningen til kapitel I redegøres for arten af arbejdsretlige kilder. Derefter følger en gennemgang af de aftaleretlige form- og indholdsfordringer samt stillingtagen til et enkelt gyldighedsproblem. Den til enhver tid gældende arbejdsftaleret relateres fortløbende til den liberalistiske kontrakt-frihedsgrundsætning.

Kapitel II giver en kort oversigt over de konfliktløsende organer: domstole, administration, faglig og retlig voldgift.

Brud på arbejdsretlige enkeltkontrakter behandles i kapitel III på grundlag af såvel utrykt som trykt domsmateriale. Analysen tilsigter at belyse nogle af misligholdelsens retsvirkninger, og især at afklare sanktionsproblematikken, d.v.s. udviklingen fra et overvejende straffeprincip til et overvejende erstatningsprincip.

Sanktionsproblematikken i denne forstand fortsættes i kapitel IV, som i øvrigt vier strejkerne, deres kriminalisering og sluttelige legalisering særlig opmærksomhed. Det ville føre for vidt i denne sammenhæng at foretage en dyberegående undersøgelse af forholdet mellem retlige og politiske synspunkter i konfliktsituationen, dog skal enkelte bemærkninger gøres om domstolenes optræden i sager med et kraftigere politisk islæt.

Kapitel I.

ARBEJDSAFTALER

I. DET ARBEJDSRETTLIGE REGELSYSTEM

1. Lovgivning

Forholdet mellem mestre og svende eller lærlinge fik sin første mere omfattende regulering ved *fr. af 6. maj 1682 om håndværkssvende og drenge i købstæderne i Danmark og Norge*, som udgjorde det arbejdsretlige hovedgrundlag frem til *fr. af 21. marts 1800 angående håndværkslaugene i København*, og for de øvrige købstæder, frem til *pl. af 3. november 1832*. Reglerne i 1682- og 1800-forordningen ændredes ikke væsentligt ved *lov af 29. december 1857 om håndværks- og fabriksdrift samt handel m.v.* (næringsloven), og må i det store og hele antages formelt gyldige i hele det 19. århundrede. Næringsloven af 1857 bestemte således i § 65, at forholdet mellem håndværksmestre, svende og lærlinge principielt, bortset fra visse regler om lærlinge, "forsaa vidt det ei er gjort til genstand for kontrakt, indtil videre er at bedømme efter de nugældende forskrifter, dog at de bestemmelser, der i mangel af overenskomst desangående mellem parterne have fastsat en vis opsigelsestid mellem mestre og svende, bortfalde". En klar understregning af de arbejdsretlige reglers deklatoriske karakter, d.v.s. at parterne kunne tilsidesætte dem ved modsat aftale.

Fabriksarbejderforholdet var indtil sidste halvdel af 19. århundrede genstand for en ringe og fragmentarisk regulering. Parterne kunne som hovedregel i hele perioden ordne sig, som de selv ville.

Det var allerede i det 18. århundrede blevet almindeligt at ansætte fabriksarbejdere som daglejere, skønt tyendelovgivningen principielt hindrede ugifte personer af arbejderklassen i at tage dagleje arbejde. Det tilkom normalt kun gifte personer. En lang række bestemmelser i det 18. århundrede gjorde det strafbart ikke at tage fast tjeneste,

hvis man savnede formue, fast næringsvej eller anden stilling, hvorved man uden skade kunne finde sit udkomme.¹

Fabriksdirektionen fastslog i 1797, at tyendereglerne ikke gjaldt for fabriksarbejdere, jfr. nedenfor s. 14. Dette var korrekt ifølge enkeltlovgivning og praksis for så vidt angik kontraktforholdets indhold og varighed, men de politiretlige bestemmelser om afskedsattester m.v., som støttedes på tyendelovgivningen, og som især gjaldt tyendeklassen, havde dog fuld gyldighed også for håndværkere og fabriksarbejdere.

En yderligere afklaring af forholdet mellem tyende- og daglejereglerne blev foretaget af Danske Kancelli, der i forbindelse med spørgsmålet om hvilket organ, som skulle afgøre sager mellem daglejere og deres arbejdsgivere, fastslog, at sager om daglejere uanset de retlige forskelle skulle afgøres efter reglerne for tyendesagers afgørelse. Heller ikke senere i 1800-tallet var man særlig ivrig efter at fjerne sig for langt fra tyendelovgivningen, trods de erkendte retlige forskelle mellem de to arbejdsretlige forhold. En fabrikejer ønskede at ansætte ugifte personer fra landet i dagleje på sin fabrik. Kancelliet kombinerede i sit svar reglerne om løsgængere med tyende- og daglejerforholdet og udtalte, at det måtte være "efter lovgivningens ånd", når almuespersoner, der til stadighed ernærede sig ved fabrikarbejde som daglejere ikke kunne anses som løsgængere, og modsat, at den daglejer, som kun arbejdede "til enkelte korte tider" og i øvrigt henlå uden lovlig beskæftigelse, måtte betragtes og behandles som løsgænger.²

Reskript af 27. december 1815 indeholdende bestemmelser om politilovenes udførelse og politiassistenters ansættelse i København pålagde i § 2 politiet pligt til at våge over lov og orden og til at være opmærksom på alt, hvad der kunne vække grundet mistanke om nogen

1. Instruks for politimesteren i København af 24. 3. 1741 § 9 og pl. af 3. 12. 1755 angående tjenestetyende i København og deres forhold, samt omgang imod dem i deres tjeneste §§ 18 og 19; *Inger Dübeck*, *Købekoner og konkurrence*, II, 2 (p. 170 f) om sammenkoblingen af regler om tyende og løsgængere samt om arbejds- eller tjenestepligt. Der var her tale om en kontraheringspligt.

2. *Kollegial Tidende*, 1828, s. 681 og 1835, s. 231. I *Axel Nielsen*, *Industriens historie i Danmark III*, 1, angives på side 152 fejlagtigt: 1829, s. 681, i stedet for 1828, s. 681.

forbrydelse, herunder skaffe kundskab om fremmede, tjenestetyende og dem, der ernærede sig ved dag- eller lejlighedsarbejde. § 10 udtalte som almindelig regel, at alle burde tage fast tjeneste; de, som ville ernære sig ved lejlighedsarbejde eller "sjoveri", skulle anmelde sig til politiet og forsynes med bevis og anvises særlige steder, hvorpå de skulle indfinde sig, når de søgte arbejde. Reskriptet var kun en blandt mange regler, som understregede, at det var lettere at slippe for tyendelovgivningen i København og købstæderne end på landet.

Efter pl. af 16. 12. 1840 angående en indskrænkning i de ugifte bønderkarles forpligtelse til at tage fast tjeneste, skulle ugifte mænd over 28 år have frihed til at indgå aftaler om dagleje- eller akkordarbejde, dog at denne frihed ikke måtte misbruges til løsgængeri. Forarbejderne til denne plakat viser, at økonomiske og politiske interesser snarere end retlige overvejelser lå bag drøftelserne om ændringen: På den ene side landbrugets interesse i fortsat sikker rekruttering af bønderkarle, og på den anden side tidens frihedsideologi, som ikke kunne forenes med erhvervstvang. Retligt set kunne man henvise til, at pligten for ugifte af tyendestanden til at tage fast tjeneste længe ikke havde været håndhævet, såfremt de kunne ernære sig på anden vis. Endvidere gjaldt der visse undtagelser for bønderkarle, der havde af-tjent deres militærtjeneste.

Sagen rejstes oprindelig af stænderforsamlingen i Jylland, men fik kun begrænset støtte fra Østifternes forsamling og fra landets amtmænd. Kancelliet henholdt sig til, at en række love medførte undtagelser fra landbolovgivningens strenge regler, og at praksis som omtalt viste, at man ikke forfulgte nogen som løsgænger, der skaffede sig sit udkomme på anden vis end ved fast tjeneste. På den anden side frygtede kancelliet følgerne ved "forandring i en lov, der angår en så stor folkeklases hele måde at være på". Også kancelliet lagde således mere vægt på politiske end på retlige overvejelser, og Frederik VI fandt følgelig ingen grund til ændring i DL 3-19.

Det gjorde derimod Christian VIII, som synes at have taget et selvstændigt initiativ ved at anmode kancelliet om at tage sagen op til fornyet overvejelse, bl.a. under henvisning til at bønderkarle i Hertugdømmerne netop havde denne frihed. Kancelliet ændrede dog intet i sin betænkning i forhold til tidligere, og majestæten pålagde derefter stænderforsamlingerne at tage sagen under behandling. Denne gang gik forslaget uændret igennem og fandt sin endelige form som den

nævnte pl. af 16. 12. 1840.¹ Den gryende industrialisme og dennes voksende behov for fleksibel arbejdskraft blev således tilgodeset samtidig med, at landbruget selv fik en mere fleksibel arbejdskraft.

2. Interne reglementer

En række fabrikker, manufakturer m.v. opbyggede et system af ansættelsesregler, som lå tæt op ad de gængse laugsregler. De fandt ikke vej ind i den almindelige lovgivning, men det var især i det 18. århundrede ikke ualmindeligt, at større virksomheder modtog kongens eller kommercekollegiets approbation på en overenskomst eller et reglement om arbejdets nærmere tilrettelæggelse.² Selv om fabriksreglementerne blev gængse allerede i løbet af det 18. århundredes sidste halvdel, kom de til at indtage en fremtrædende plads i det 19. århundredes arbejdsret som en besynderlig mellemting mellem individuel og kollektiv arbejdsret.³

1. Ny Kollegialtidende, 1841, p. 1-12.
2. *Georg Nørregaard*, Arbejdsforholdet inden for dansk haandværk og industri 1857-1899 (1943/1977), p. 130 ff.
3. Nedennævnte reglementer bliver i det følgende genstand for nærmere analyse:
 - Anordning mellem suckerraffinadeurerne i København samt deres mestre, sven-
de og drenge af 26.3.1759. Kommercekollegiet 1735-71. Dansk-norske Se-
kretariat. Forordninger. B. 240 ff. R.A.
 - Love for arbeiderne paa dampvæveriet, Rolighedsveien af 1.1.1869. K.B. Små-
tryk.
 - Reglement for arbejderne i J.G.A. Eickhoffs fabrik af 19.1.1872. K.B. Små-
tryk.
 - Reglement for arbeiderne paa Havreholm papirfabrik af 2.5.1873. K.B. Små-
tryk.
 - Vedtægter for arbeiderne paa Ørholm Papirfabrik, maj 1873. K. B. Småtryk.
 - Reglement for arbeiderne i Aug. Neuberts fabrik, Østerbro 1.9.1880. K.B.
Småtryk.
 - Reglement for folkene paa bryggeriet "Ny Carlsberg" 1881?. K.B. Småtryk.
 - Reglement for aktieselskabet Galle & Jessens Chocolate & Confect fabrikker,
Lyngbyvej 8, København Ø. af 1.3.1884. K.B. Småtryk.
 - Fælles værkstedsregler (vedtægter). Foreningen af Fabrikanten i Jernindustri-
en 1891. E.A.
 - Almindeligt arbejder-regulativ for aktieselskabet "De forenede Papirfabrik-
ker"s fabrikker. 1892. K.B. Småtryk.
 - Fabriksorden for C. Commichau & Co.s fabrik, Silkeborg, februar 1893. K.B.
Småtryk.
 - Arbejdsreglement for kaffepillersker ved Gross. Ferd. Andersen & Comp. Fri-
havnen (ca. 1895) Soc.Dem. 16.5.1895. ABA.

3. Kollektive overenskomster¹

Den frihed, som parterne igennem hele det 19. århundrede ideelt set havde nydt til at ordne det arbejdsretlige forhold, som de ville, blev fortrængt af tarifoverenskomsterne, som efterhånden opnåede virkning som præceptive lovregler, det vil sige regler som ikke kunne tilsidesættes ved enkeltaftaler til ugunst for arbejderen. Overenskomsternes retlige betydning stod ikke helt klar for samtidens jurister.² Dog betragtedes de omkring slutningen af det 19. århundrede som minimumsforskrifter, der altid ville kunne afviges til fordel for arbejderen, ligesom arbejdsgiveren, hvor specielle forhold måtte råde, kunne slutte bindende særaftaler med sine arbejdere om at fravige den gældende overenskomst.

4. Doktrinen

Ved arbejdskontrakter i vid forstand forstod det 19. århundredes retsvidenskab kontrakter, hvorved pligt til arbejdsydelser påtoges som pligtens hovedindhold, og ved arbejdslejekontrakter forstod man arbejdskontrakter, som hjemlede arbejderen ret til vederlag for arbejde hos arbejdsgiveren.

Den i den klassiske romerret opbyggede klare sondring indenfor *locatio conductio*-instituttet (det vil sige lejekontrakten) imellem *locatio conductio operis* (værksleje) og *locatio conductio operarum* (arbejdsleje)³ gik i løbet af den efterklassiske tid i opløsning med fremvæksten af en række nye ansættelses- og tjenesteformer.

Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeris arbejdsreglement. 5.4.1899. K.B. Småtryk.

Arbejdsregler for jernstøberiet i Middelfart 7.9.1899. K.B. Småtryk.

Ordensregler for arbejderne i J.G.A. Eickhoffs Fabrik. 1899. K.B. Småtryk.

1. *Svend Aage Hansen*, Økonomisk vækst i Danmark, I, p. 247 ff; *Georg Nørregaard*, p. 392 ff om overenskomsternes tilblivelse og p. 427 ff om overenskomsternes ikrafttræden og varighed.
2. *Jul. Lassen*, S.D. (1911), p. 355 f; således kendte Julius Lassen i 1911 endnu ikke kollektivaftalernes *naturalia negotii*. Om den senere udvikling af arbejdsretten se især: *Knud Illum*, Den kollektive arbejdsret; *Fr. Vinding Kruse*, Om kollektivaftal mellem arbejdet og arbejdsgiveren, i: Forhandlingerne på det 11. nordiske Juristmøde 1919.

Det 19. århundredes danske jurisprudens, der i vidt omfang byggede på de romanistiske *locatio conductio*-forestillinger, således som de var udviklet i den tysk-romerske ret, kunne heller ikke reservere *locatio conductio operarum* for arbejdskontrakter alene. Akkordaftaler, som især var typisk i fabriksforhold, kunne have form af værksleje, men kunne også opfattes som arbejdsleje, hvorefter arbejderen ikke antoges at have påtaget sig en garanti for arbejdets udførelse.¹

Fabriksarbejdere, især de ufaglærte eller tillærte, var normalt ansat i dagleje (dag- eller ugevis), og lønnen beregnedes efter arbejdsdagens længde og/eller mængden af leveret arbejde. Lønnens højde fastsattes typisk efter maksimaltariffer, som atter typisk takserede kvinders arbejde lavere end mænds arbejde.

II. ARBEJDSAFTALERNES FORM OG INDHOLD

1. Danske Lov 5-1-1 og 2

DL 5-1-1, hvorefter enhver er pligtig at efterkomme, hvis han med mund, haand og segl, lovet og indgået har, har fået en indgående retshistorisk analyse af Thøger Nielsen². Han påviser betydningen af Peder Lassens udkast til en lovbog i 3 bøger (1667-72) og fremdrager den bestemmelse heri, der må have udgjort forlægget til 5-1-1: "Enhver ærlig mand er plictig at holde sin forskrivelse, bref og segel, paa det credit maa blive udi sin tilbørlig act, og afskeed, bref og contract holdet og efterkommet". Peder Lassen havde støttet sig på fr. af 5. juli 1651 om, at enhver, som ikke holder sit udgivne brev, der lyder på maning,³ straks skal dømmes at stande til rette, og som yderligere udtalte: "Da paa det credit och strenge forskrifter maae blifve udi den tilbørlig act, som det sig bør, och efterdi enhver erlig mand er plictig sit

3. Stig Juul, *Romersk formueret*, p. 98; Ditlev Tamm, *Romerret*, p. 135 ff; Th. Mayer-Maly, p. 286.

1. Jul. Lassen, S.D. (1912), p. 379.

2. Thøger Nielsen, p. 212 ff.

3. Maning brugtes i procesretten om opfordringen til skyldneren af forfalden gæld om at betale eller begive sig i arrest på egen bekostning, indtil gælden blev betalt.

bref och segel at holde" jfr. bestemmelserne i 1643-recessen II-15-10. Thøger Nielsen diskuterer spørgsmålet, om det var lovgivers hensigt at tage den mundtlige aftale som ligeværdig med den skriftlige, men han finder det i hvert fald usikkert på grund af ordlyden og med støtte i retshistorisk teori, især Henning Matzen. Efter en højesteretsdom fra 1685, skulle det derimod være sikkert, at det mundtlige løfte betragtedes som fulgyldigt.

Hovedreglen efter DL 5-1-2 var, at kontrakter gjort af myndige personer uden tvang var verbindende, blot de ikke stred mod lov og ærbarhed. 5-1-2's ord "mod lov" var her en henvisning til de til enhver tid eksisterende politi- og arbejdsretlige reguleringer. Kontrakter skulle holdes, og "kan ei rygges eensidig, men vel med begges eller samtlige contraherendes minde ...". Den, som ikke vil holde aftalen, "kan tvinges dertil ved den Straf, som i Loven sat er for dem, som ei ville rette sig efter Loven". Misligholdelse var et strafbart brud på 5-1-1 og 2. DL 5-1-3, der bestemte, at "den contract som ei af alle vedkommende er underskrevet og forseglet, eller for dom og ret indgaaet, kan ei gielde imod den, som den ei underskrevet og forsegler haver", bygger også principielt på et skriftlighedskrav, men forudsætter gyldigheden af mundtlige aftaler for "dom og ret".¹

Rent sproglig er der en forskel imellem 5-1-1 og 2 som måske er tilfældig, men som dog falder i øjnene. 5-1-2 benytter sig af fremmedordet "contracter", jfr. også 5-1-3, mens 5-1-1 taler om, hvad man har lovet. Gang på gang forekommer ordet kontrakt i det benyttede kildemateriale i forbindelse med den skriftlige form, mens aftale, overenskomst, løfte etc. synes hyppig, hvor den mundtlige form var lige så almindelig. Både Peder Lassens udkast og 1651-forordningen bruger et ordvalg, som antyder, at der især har været tænkt på skriftlig form og på mere omfattende formueretlige forpligtelser. Man kan undre sig over, hvorfor mundtlighedskriteriet kom ind i Det første Projekt til en Lovbog. Det kunne have sammenhæng med en øget interesse hos lovgiver for næringslivet, som fandt udtryk i den voksende mængde af "politi" - eller næringsretlige reguleringer fra slutningen af det 17. århundrede. Aftaleretten omfattede ikke længere især

1. Thøger Nielsen, p. 212 ff; Inger Dübeck, p. 593 f; C.D. Hedegaard, Om lovens 5. Bog, p. 23-68.

kontrakter om overdragelse eller pantsætning af jord og arbejdsretten ikke længere især tyende- og laugsforhold m.v.

1682-forordningen om håndværkssvende m.v. kan læses som et supplement til Danske Lov 5-1-1 (fra 1683) i henseende til problemet om formkrav eller formfrihed, idet den kun i henseende til lærlinge-aftaler krævede skriftlighed, mens andre aftaler principielt forudsatte formfrihed. Problemet om myndighed og frivillighed samt strid med ærbarhed var i øvrigt mindre relevant i forbindelse med de mundtlige arbejdsaftaler, som var reguleret af politi- og tyenderetlige tvangsregler. Til yderligere belysning af DL 5-1-2 skal omtales følgende sag om "dobbelt-arbejdsleje", som fandt sin afgørelse i Hof- og Stadsretten i 1789:

En ankersmedemester indstævnedes en smedesvend på grundlag af en kontrakt imellem dem af 11. marts 1786 hvorefter svenden skulle være indtrådt i smedemesterens tjeneste den 20. marts samme år. Kontrakten var indgået på 6 år eller, indtil mesteren måtte afskedige ham. Svenden havde fået 4 rd i forskud. Grosserer Thomas Potter intervererede i sagen i henhold til en kontrakt, som svenden skulle have indgået med ham 2. januar 1786 og krævede dels, at svenden forblev i hans tjeneste, og dels at smedemesteren blev idømt mulkt for lovstridigt at have tillokket en anden mands arbejder.

Svenden havde været afhørt i politikammerretten og havde aflagt egen tilståelse bekræftet af vidner på, at han faktisk havde underskrevet kontrakt nr. 2 og i den forbindelse erklæret, at han ikke havde underskrevet nogen kontrakt med Potter, hvilket heller ikke var bestridt af Potter. Retten sluttede heraf, at kontrakten med Potter af 2. januar 1786 var antedateret.

Skønt den skriftlige kontrakt med ankersmedemesteren således var ældre, kunne svenden alligevel ikke pålægges at opfylde den eller at give erstatning, fordi han havde været beskænket på det tidspunkt, han underskrev kontrakten. Retten udtalte i denne forbindelse: "Og da det saaledes er oplyst, at indstævnte ikke havde forstandens fulde brug paa den tid, han underskrev den ovenmeldte contract ... og han følgelig ikke frivilligen har indgået samme, kan ikke en saadan contract, hvori det ifølge contractors natur og lovens 5-1-2 uforbegængelig nødvendige frivillige samtykke fra en af de contraherendes side mangler, tilkiendes gyldighed, eller hovedcitanten (ankersmedemesteren) i nærværende tilfælde tilkomme videre skadesløsholdelse end

at faa af indstævnte tilbagebetalt de 4 rd ...". Hovedcitanten kunne ikke straffes for at have forlokket en andens svend, dels fordi den ældre kontrakt var antedateret og i realiteten senere indgået end hans, dels havde Potter ikke bevist, at ankersmeden havde haft kendskab til den mundtlige aftale, som skulle have eksisteret siden nytår 1786. Smedesvend Herman Nehlsen måtte tilbagebetale de 4 rd og forøvrigt forblive i Potters tjeneste.¹

Dommen er interessant derved at den yder et bidrag til den retshistoriske forståelse af 5-1-2's ord: "Alle contracter, som frivilligen gøres ...". Det er, og sikkert med rette, blevet antaget, at disse ord kan læses dels som refererende sig til de efterfølgende regler om tvang og dels som støttende sig til teorien "At hverken forstanden eller viljen er hindret, men at de kontraherende både vide hvad de ville, og ville det de ved. Frivillig siges man da at gjøre noget, naar man har *Optionem acceptandi vel recusandi*, frihed til at udvælge, antage eller forkaste".² Dommerne har således ikke fundet teoriens krav om forstandens eller viljens fulde brug opfyldt, såfremt man var beruset. Man må herefter slutte, at dansk retspraksis allerede i det 18. århundrede havde udviklet en regel om, at beruselse kunne medføre ugyldighed forstået som en oprindelig uvirksomhed eller umulighed. Løftemodtagerens gode tro havde her kun betydning i henseende til straffen og som disculperende i henseende til reglerne om forlokkelse af andres tjenere. De vidneforklaringer, der udgjorde dokumentationen for, at en endelig aftale ikke var indgået, og som lagdes til grund for rettens afgørelse, var modstridende, idet ankersmedens vidner havde udtalt "at de ikke kunne skønne om indstævnte var beskænket", og Potters vidner havde erklæret, at han var beskænket. Retten var dog af den opfattelse, at de trods alt var forenelige og tilstrækkelige til at bevise, at han manglede forstandens fulde brug. Sagen er således tillige interessant i procesretlig henseende, idet retten gjorde brug af en vis frihed i bevisbedømmelsen, men indenfor det legale beviskrav om 2 vidners samstemmende udtalelser.

1. Hof- og Stadsretten. Domprotokol 1787-90. No. 650 (12.10.1789). L.A.

2. *Thøger Nielsen*, p. 221 og 234; *C.D. Hedegaard*, Om Lovens 5. Bog, p. 39 f og 44 f (1776).

Yderligere er dommen belysende for forholdet mellem skriftlige og mundtlige aftalers indbyrdes styrkeforhold. Såfremt den yngre skriftlige aftale ikke havde været ugyldig p.g.a. løftegivers beruselse, ville den formentlig have tilsidesat ikke blot den "ældre" antedatede skriftlige, men også den ældre mundtlige aftale, jfr. 5-1-8.

2. Indgåelse og opsigelse af arbejdsaftaler

Med baggrund i den engelske udvikling af fri konkurrence i erhvervslevet fulgte et system med frie arbejdskontrakter. Denne udvikling fik filosofisk støtte af Thomas Hobbes, som overførte de gammelkendte ideer om udbud og efterspørgsel til arbejdsforhold. Men det var især kontinentale naturretstænkere som Grotius, der udmøntede det økonomiske krav om fri konkurrence i en retsfilosofi. På grundlag af samfundspagtsideen opstilledes kontraktfrihedens grundprincip med udspring i naturretten. Til denne kontraktfrihed hørte også friheden til at kontrahere om arbejde.

Mens de franske fysiokrater anså jorden og de naturlige ressourcer for de vigtigste samfundsskabte værdier, mente Adam Smith, og senere Karl Marx, at arbejdet var værdiskabende. De besiddelsesløse kunne efter Smith forbedre deres situation ved at sælge deres arbejdskraft til en bedre pris, men dette kunne kun opnås, såfremt de sluttede sig sammen i organisationer og derved blev mere jævnbyrdige med arbejdsgiverne.

Alligevel var perioden i f.eks. *tysk* ret fra 17.-19. århundrede præget af en række politiretlige særreguleringer, der betød en kraftig modifikation af den ideale kontraktfrihed. Endnu efter ALR II,8 § 423 skulle forholdet mellem arbejdstager og arbejdsgiver vel bedømmes efter indholdet af deres kontrakter, men i øvrigt rette sig efter de herom gældende regler, som i vidt omfang betød udstedelse af kontraheringspåbud eller -forbud. Med indførelsen af næringsfriheden i Preussen ved ordningerne af 1808 og 1810 samt Gewerbeordnung af 1845 fik de økonomiske og retsfilosofiske frihedsfordringer en passende juridisk ikklædning. Den nye næringsfrihed betød også frihed til at træffe arbejdsaftaler.¹

1. *Andreas Kaiser, Zum Verhältnis von Vertragsfreiheit und Gesellschaftsordnung während des 19. Jahrhunderts* (1972), p. 20 ff, 27 ff samt 40 ff.

Jul. Lassens udgangspunkt i slutningen af det 19. århundrede, at fabriksarbejderforholdet i dansk ret var et frit kontraktsforhold, byggede på tanker, der korresponderede med den tyske "gemeinrechtliche Arbeitsordnung". Ikke blot arbejdsaftalens indgåelse, men også dens indhold var efter denne opfattelse genstand for kontraktfrihed. Den forenklede gengivelse af retsvirkeligheden, som den juridiske doktrin havde fremstillet ved hjælp af de formueretlige principper om arbejdsleje m.v. er mindre tilfredsstillende udfra en retshistorisk synsvinkel. Ikke blot de ældre politiretlige bestemmelser men også de yngre kollektive overenskomster gik på tværs af eller modificerede den almindelige kontraktfrihed.

2.1. Lovgivning

Mens lærlingekontrakten skulle indgås skriftlig, jfr. 1682-fr. § 10 og 1800-fr. § 14, synes aftalen mellem svende og mestre allerede i 1682 at være et i princippet frit kontraktforhold, dog således at den i 1682-fr. § 7 omtalte halvårslige ansættelse med 6 ugers opsigelse nok dengang var hovedreglen. Efter 1800-fr. for København § 1 er der ikke længere tvivl. Den siger udtrykkelig, at det står mestre og svende frit for "at indgaae saadanne kontrakter med hinanden, som de selv best imellem dem kan blive enige om".

Kontrakterne kunne indgås skriftligt eller mundtligt; i sidste tilfælde gjaldt 14 dages opsigelse fra begge sider. Hvis kontrakten blev indgået skriftligt, skulle parterne udfylde de trykte formularer og blanketter, som lå på rådstueskrivestuen. Den skulle klart give udtryk for, om svenden havde påtaget sig et bestemt arbejde (værksleje), eller om han var ansat halvårs-, fjerdingårs-, månedsvis eller på helt kort vis som daglejer. Endvidere skulle kontrakten rumme oplysninger om løn, opsigelsesfrist m.v.

Ved ansættelse af kvinder og børn måtte de almindelige værgeregler opfyldes. Der er næppe tvivl om, at ugifte kvinder over 18 år også før loven fra 1857, der gav ugifte kvinder fuld myndighed med det fyldte 25. år og mindreårighed imellem 18 og 25 år, kunne indgå aftaler om personligt arbejde såvel tyendearbejde som manufaktur-

bejde.¹ At også enker kunne træffe arbejdsaftaler er utvivlsomt på grund af deres almindelige myndighed. Gifte kvinder derimod og ugifte under 18 år samt drenge under 18 måtte have værgens medvirken.

I 1737 bad strømpefabrikant Joh. Wilh. Engelbrecht kommercekollegiet om at få anvist 30 børn til sit manufaktur. Kollegiet afviste imidlertid ansøgningen under henvisning til, at børnene var under forældrenes myndighed. Kollegiet kunne ikke disponere over dem og Engelbrecht måtte træffe aftale med de enkelte forældre derom. Derimod kunne han henvende sig til Konventshuset og aftale med fattigvæsenet om at få overladt nogle af de forældreløse børn, som var indkvarteret der.²

2.2 Interne reglementer

I et pro memoria fra Fabriksdirektionen af 18. marts 1797 i anledning af en ansøgning om oprettelse af en tøj- og strømpefabrik på Fyn på baroniet Lehn havde direktionen ingen indvendinger at gøre vedrørende oprettelsen, eftersom den pågældende produktion ikke engang i København hørte under noget laug. Derimod fandt man det vigtigt "paa grund af daglig erfaring, at det ville være tienligt ved dette, som ved ethvert andet fabrik-anlæg, som ikke henhøre til noget laug, om den bestemmelse blev paalagt fabrik-entrepreneurerne med de paa deres fabrikker arbejdende folk at slutte saa bestemte og tydelige contracter om arbejdslønnen, om opsigelses-tiden fra begge sider og om arbeidernes øvrige forpligtelser imod entrepreneurerne, at disse contracter ved enhver opkommende tvist kunne tiene til regel ved sagens afgjørelse, fordi de almindelige anordninger om tjenestefolk ikke ere anvendelige paa fabrik-arbejdere, og fordi for disse ingen særskilte bestemmelser findes, naar de ikke henhøre til laugene"³.

1. A.S. Ørsted, Haandbog II, p. 422f; Inger Dubeck, II,2 (p. 172ff). Om børnearbejde se nærmere J. Bro-Jørgensen, p. 225-28 og Axel Nielsen, III,1 p. 157 ff.

2. J. Bro-Jørgensen, II, p. 225 f om børn fra Det kgl. Opfostringshus og Vajsenhuset.

3. Kommercekollegiet 1773-97. Danske sekretariat. Journalsager Nr. 748 TT nr. 227. R.A.

Endskønt promemoret var udstedt i en ganske konkret anledning var det, som det også selv gav udtryk for, af generel betydning og afspejlede åbenbart Fabrikسدirektionens opfattelse i de nævnte ansættelsesforhold. Tre år før 1800-forordningen fastsloges det således, at vel var mundtlige, formløse kontrakter bindende, men upraktiske så snart der opstod tvist og tvivl om forpligtelsernes indhold. Det er endvidere interessant, at tyendelovgivningen afvistes som uanvendelig i disse ansættelsesforhold, selv om ansættelsen ofte skete efter samme principper og med kost og logi hos arbejdsgiveren.

Reglementer, instrukser eller vedtægter for større virksomheder som udtryk for de ved virksomheden gældende arbejdsretlige regler, blev som nævnt almindelige i løbet af det 18. århundredes sidste halvdel, men især i det 19. århundrede, ja igennem hele århundredet. De var dog ikke meget givende i henseende til spørgsmålet om arbejdsaf-talers indgåelse. Således gjaldt efter anordning af 26. marts 1759 imellem suckerraffinadeurerne i København samt deres mestre, sven-de og drenge blot at der "ved svenne sluttes accord efter enhvers ca-pacité for hvad løn og paa hvor mange krav de som svenne engagerer sig at tiene ved værket", mens "drene skal andtages efter sædvan-lig skik ved disse værker for dreng at tiene i 4 aar efter hvilke aars forløb de avancerer til svend"¹.

Ifølge reglement for J.G.A. Eickhoffs maskinfabrik i København af 19. januar 1872 må enhver arbejder efter § 1 holde sig fabrikkens reglement efterrettelig, "og kun paa den betingelse skeer hans antagel-se", jfr. ordensreglerne fra 1899 § 1: "Ingen arbejder antages uden at han samtidig forpligter sig til at overholde det bestaaende fabriks-reglement ...". Efter § 2 kunne enhver arbejder, der ikke var kontrakt-bunden, "afskediges eller forlange sin afsked til enhver arbejdsdags aften, dog gives saavidt muligt varsel forud". Efter vedtægter for ar-bejderne på Ørholm Papirfabrik af 1873 § 2 måtte arbejderne "ansee sig for fæstede ugevis", således at de kun kunne forlade fabriken lør-dag aften.

For at ingen arbejder skulle misforstå reglementets mening indled-tes "Reglement for arbejderne paa Havreholm Papirfabrik af 2den Mai 1873" med følgende: "Hensigten med dette reglement er at haand-

1. Kommercekollegiet 1735-71. Dansk-norske sekretariat. Forordning. B. 240ff. R.A.

hæve den bestemte orden, der ingenlunde alene tjener til at fremme arbejdsherrens, men ogsaa arbeidernes sande tarv. Det paaligger derfor alle fabrikkens betjente selv at overholde dets bestemmelser og vaage over dets nøjagtige overholdelse af arbeiderne, og det er disses pligt villig at efterkomme de derom givne tilhold".

Efter denne prolog fortsætter reglementets § 1: "Enhver arbejder som antages, modtager et exemplar af dette reglement og har at kvittere for modtagelsen, hvorved han ikke senere kan undskylde sig med at være ukjendt med samme". Selv om ansættelsen må formodes at være foregået ved en mundtlig, uformel aftale, kommer denne kvittering for reglementet til at udgøre et nyt skriftligheds- eller formkrav. Med hjemmel i § 20 regnes enhver fabriksarbejder, der har været ansat i 3 måneder, som fast arbejder med pligt til at indtræde i fabrikkens sygekasse¹.

"Reglement for folkene paa bryggeriet "Ny Carlsberg" ", der var udstedt af C. Jacobsen jun., fungerede simpelthen som en kontrakt. Øverst var aftrykt reglementets 21 paragraffer. Nederst var påtrykt følgende ansættelsesformular: "Undertegnede er fæstet fra 18.. og forpligter sig herved til at efterkomme ovenstaaende reglement", hvorefter fulgte dato og plads til underskrift.

Arbejdsreglementet for Gross. Ferd. Andersen & Comp. Frihavnen vedrørte især kvinder og bestemte om de ansatte kaffepillersker, at de ved antagelsen skulle opgive navn, bopæl, tidligere beskæftigelse samt forevise legitimationspapirer. Enhver skulle give sin underskrift på at være gjort bekendt med reglementet. Reglementet findes desværre kun overleveret i et avisreferat².

I Fabriksorden for C. Commichau & Co.s tekstilfabrik i Silkeborg fra 1893 fik efter § 3 "fabrikkens arbejdere (saavel mandfolk som kvinder)" et trykt eksemplar af fabriksordenen. Modtageren måtte kvittere i en bog. Det var fremhævet med fede typer: "Ved den un-

1. Den samme forpligtelse til at være bekendt med reglementet pålagdes arbejderne på Aug. Neuberts fabrik ved reglement af 1. september 1880. Efter Reglement for Aktieselskabet Galle & Jessens Chocolate & Confect Fabrikker af 1887 skete efter § 1 antagelse og afskedigelse af samtlige på fabrikken ansatte kun ved direktøren eller hans befuldmægtigede. Enhver måtte før ansættelsen give oplysninger om tidligere forhold.

2. Social Demokraten 16.5.1895 "Hvad der bydes kvindelige Arbejdere".

derskrift forpligter modtageren sig tillige til at underkaste sig fabriksordenen". Her er ingen tvivl om, at underskrift sammen med det trykte reglement gjorde det ud for skriftlig kontraktindgåelse. Man må nok erkende, at et skriftlighedskrav vedrørende arbejdsaftalers indgåelse sneg sig ind i kontraktsretten via sådanne fabriksreglementer.

Som supplement til 1800-fr.'s deklaratoriske opsigelsesfrist på 14 dage og næringslovens totale afskaffelse af opsigelsesfrister, opstillede nogle af de undersøgte reglementer egne opsigelsesbestemmelser.

Love for arbejderne på dampvæveriet Rolighedsvej fulgte i § 4 1800-fr.'s princip, idet arbejderne under alle omstændigheder skulle opsiges 14 dage før fratrædelsen, mens reglement for arbejderne i J.G.A. Eickhoffs fabrik fra 1872 fulgte næringsloven af 1857. Fra arbejdsgiverens side synes øjeblikkelig afskedigelse derimod berettiget ved arbejdsvægring og opsætsighed eller ulovlighed efter § 22. Efter samme fabriks ordensregler fra 1899 § 2, kunne "enhver arbejder, der ej er kontraktbunden, kun afskediges eller forlange sin afsked til enhver arbejdsdags aften, dog gives saavidt muligt varsel forud".

På Ørholm Papirfabrik skulle arbejderne "ansee sig for fæstede ugevis, saaledes at de først kunne forlade fabriken lørdag aften", og det samme gjaldt Aug. Neuberts væveri, som hævdede en "gjensidig otte dages opsigelse, som altid, hvornaar det end skeer, skal regnes fra den førstkommende torsdag, og maa i ethvert tilfælde finde sted, for at arbejderne kunne fratræde deres plads i fabriken. Undlader arbejderne at opsiges i rette tid fortabe de herved deres ret til hele den mulig fortjente løn". Opløsning af kaffepillerskernes forhold hos Ferd. Andersen kunne fra arbejderskernes side kun ske med 3 dages varsel, mens arbejdsgiveren kunne ophæve forholdet til enhver tid uden varsel. Arbejdsreglementet for Helsingør Skibs- og Maskinbyggeri fulgte i § 4 hovedreglen fra næringsloven § 65, at hvor ingen anden aftale forelå, "sker fratrædelsen af værftets arbejdere straks ved simpel opsigelse fra en af siderne".

2.3. Enkeltkontrakter

Det var i det 18. århundrede almindeligt, at mere betroede værkmestre og uddannede arbejdere blev forpligtet ved skriftlig kontrakt¹.

Noget for 1780'erne bemærkelsesværdigt var det tilskud til betaling af rejsepenge, som staten ydede til de faglærte fremmedarbejdere, som lovede at binde sig for mindst 3 år. Det kgl. Bomuldsmanufaktur gjorde stor brug af denne støtte. Interessant i denne forbindelse er dels, at disse kontrakter alle nedfældedes skriftligt ved udfyldning af trykte formularer, og dels at forbavsende mange kvinder indgik disse aftaler. De havde typisk en vis faguddannelse, således var en Birte B. Söderberg garnrederske og Maria Norin tvinderske. Der nævnes også en række væversker, spolersker, strømpesyersker etc. Mange væversker kunne være ugifte efter deres navn at dømme, idet de kaldte sig ved faders navn + datter (f.eks. Dorthe Jensdatter), men der har givet også været en del gifte, som fulgte denne navneskik. De ugifte kunne formentlig selv undertegne kontrakten om arbejdet, selvom de ikke havde deres værge med sig. Om man fordrer en formel samtykkeerklæring fra ægtemand til de af kvinderne der var gift, fremgår ikke klart af det overleverede materiale. Birte Söderbergs kontrakt var stemplet forneden dels med Nordbergs og dels med hendes mands segl. Om de havde fælles segl eller hans forsegling skulle tages som samtykke er vanskeligt at vurdere.

Silkevæversken Anna Magdalene Strinberg fra Stockholm, gift med Henrik Strinberg, kvitterede den 14. september 1780 for de 25 rd. rejsepenge ved at binde sig til at arbejde i København, så længe hendes mand blev her. Hun underskrev selv sin kontrakt, mens ægtemanden og en trediemand underskrev som vitterlighedsvidner. Mens også andre af de kvindelige kontrahenter havde Strinberg og en repræsentant for virksomheden som vitterlighedsvidner, var en række yngre kontrakter underskrevet af kvinder uden vitterlighedsvidner. En kontrakt indgået imellem bomuldsmanufakturet og Margrethe Carlsen var underskrevet både af hende selv og hendes mand. Hun var imid-

1. Institutioner under Kommercekollegiet. Det kgl. privilegerede Bomuldsmanufaktur. Kontrakter og Instruxer 1780-94. R.A.

3. Afskedsattester

En dybere forståelse af de aftaleretlige forhold forudsætter kendskab til de særlige afskedsattester. Det var arbejderen forbudt at forlade arbejdspladsen, hvis han skyldte arbejdsgiveren penge. Han skulle have afklaret sit mellemværende, før han kunne få afskedspas. Af Fabrikسدirektionens justitsprotokol (1782-90) fremgår, at talrige arbejdere ustandselig stod i gæld til deres arbejdsgivere og kun kunne slippe væk, hvis de selv eller den nye arbejdsgiver, eventuelt militæret, betalte dem fri. Der blev i mange tilfælde tale om et veritabelt stavnsbånd, jfr. nedenfor kapitel III. om brud på arbejdsretlige enkeltkontrakter.

Pl. af 3. december 1755 om tjenestetyende i København pålagde i § 16 de ugifte kvinder, som p.g.a. svaghed eller andre årsager midlertidigt kom ud af deres tjeneste som tyende, så snart de var raske nok til at arbejde igen, at "melde sig hos en af fabriqueurerne for der at spinde, indtil de igjen kan komme i bestandig tjeneste". Fabrikanten pålagdes at give sådanne kvinder bevis på, at de havde tjeneste hos ham. Det skulle tilbageleveres, "naar qvindemennesket forlader hans tjeneste og enten tager arbeide hos en anden fabriqueur, eller begiver sig i bestandig tjeneste (tyendetjeneste), som kun 8 dage i forvejen skal bekjendtgøres". Imod bevisets udlevering skulle fabrikanten give hende afskedsattest. De ugifte kvinder havde således en slags kontraheringspligt, men måtte sige op med 8 dages varsel. Arbejdsgiveren kunne derimod sige op med øjeblikkeligt varsel ved under trussel om straf at afkræve dem arbejdsbeviset, såfremt de ikke "arbeide troelig, og efter evne, men alene søge at beholde tegnet, for derved at have et paaskud, at de staae i hans tjeneste". En for fabrikanterne ret så åbenlys økonomisk fordelagtig kombineret af almindelige tyenderetlige og politiretlige løsgængerhensyn.

I anordningen mellem sukkerraffinadeurerne og deres mestre og svende fra 26. marts 1759 fastsloges i § 2, at mester, svend eller dreng ikke måtte antages "uden at han medbringer sin lovmæssige afskeed fra det sted, hvor han sidst har tient, meget mindre paa een eller anden utilladelig maade enten underkøbe eller forlocke een anden raffinadeurs mester, svend eller dreng". Afskedsbeviset skulle deponeeres hos principalen under hele ansættelsen og returneres ved forholdets ophør sammen med et pas påtegnet principalens eller fuldmægtigens "haand og seigl".

Princippet var ikke nyt i dansk ret. Allerede Christian III's reces af 1558 § 48 bestemte, at ingen måtte tage en anden mands tjener i forsvar, førend han var skilt lovligt fra sin husbond, jfr. DL 3-19-13 og tyendefr. af 3. december 1755 § 13. Og på samme måde bestemte 3-9-12. jfr. tyendefr. af 1755 § 11, at man skulle forsyne sine tjenestefolk med pas, når de forlod stillingen, og erlægge bøde samt svare til al den skade, en anden arbejdsgiver måtte lide, hvis man tog hans tjenestefolk i arbejde uden sådant lovligt pas. Bestemmelserne skal ses i sammenhæng med de politiretlige bestemmelser imod løsgængeri.

Forarbejderne til fr. af 21. marts 1800 er meget belysende for forståelsen af, hvilke økonomiske og retlige tanker man gjorde sig på overgangen til det 19. århundrede såvel om næringsfrihed som om kontraktfrihed. Efter tømrerstrejken i 1794, den første alvorlige arbejdsretlige konflikt i Danmark, jfr. nedenfor i kapitel IV, nedsattes den 11. august 1794 en kommission med bl.a. Colbiørnsen som medlem, med det kommissorium at undersøge årsagerne til urolighederne og manglerne i den gældende lovgivning og på grundlag deraf fremsætte forslag til ændring af laugsvæsenet.

Den meget omfattende betænkning beskæftigede sig med en lang række af tidens mest brændende økonomiske og sociale problemer, herunder spørgsmålet om svendenes ret til at blive frimestre. Man sporer tydeligt, at kommissionen allerhelst så laugsvæsenet afskaffet; men da det lå uden for kommissoriet, afstod man fra at rejse spørgsmålet om dets nødvendighed og nytte.

De indkaldte svende havde beklaget sig over de gældende opsigelsesregler, som ikke byggede på lighed og gensidighed. Mestrene havde her overfor anført, "deels at mesteren, dersom svenden kunne opsige ham, naar han ville, let kunne komme til at mangle svende, og altsaa ei fuldføre sit arbeide til bestemt tid, deels at en mester, naar arbeidet ophørte for ham, og han dog var pligtig at beholde svenden, maatte underholde denne, uden at have nytte af ham ...". Kommissionen indså dog, at svendene havde en legitim interesse i et opsigelsesvarsel: "... Svenden som lever af sine hænders arbeide og ikke kan, især naar han er gift, af sin dagløn oplægge noget til underholdning i ledige dage, (bør) have tid og varsel til at see sig om efter arbeide hvilket synes saa meget meere billigt, som det er forbudet en svend at arbeide for sig selv, omendskiønt han ingen tjeneste hos en mester har, eller kan faae".

3. Afskedsattester

En dybere forståelse af de aftaleretlige forhold forudsætter kendskab til de særlige afskedsattester. Det var arbejderen forbudt at forlade arbejdspladsen, hvis han skyldte arbejdsgiveren penge. Han skulle have afklaret sit mellemværende, før han kunne få afskedspas. Af Fabrikksdirektionens justitsprotokol (1782-90) fremgår, at talrige arbejdere ustandselig stod i gæld til deres arbejdsgivere og kun kunne slippe væk, hvis de selv eller den nye arbejdsgiver, eventuelt militæret, betalte dem fri. Der blev i mange tilfælde tale om et veritabelt stavnsbånd, jfr. nedenfor kapitel III. om brud på arbejdsretlige enkeltkontrakter.

Pl. af 3. december 1755 om tjenestetyende i København pålagde i § 16 de ugifte kvinder, som p.g.a. svaghed eller andre årsager midlertidigt kom ud af deres tjeneste som tyende, så snart de var raske nok til at arbejde igen, at "melde sig hos en af fabriqueurerne for der at spinde, indtil de igien kan komme i bestandig tjeneste". Fabrikanten pålagdes at give sådanne kvinder bevis på, at de havde tjeneste hos ham. Det skulle tilbageleveres, "naar qvindemennesket forlader hans tjeneste og enten tager arbeide hos en anden fabriqveur, eller begiver sig i bestandig tjeneste (tyendetjeneste), som kun 8 dage i forvejen skal bekendtgjøres". Imod bevisets udlevering skulle fabrikanten give hende afskedsattest. De ugifte kvinder havde således en slags kontraheringspligt, men måtte sige op med 8 dages varsel. Arbejdsgiveren kunne derimod sige op med øjeblikkeligt varsel ved under trussel om straf at afkræve dem arbejdsbeviset, såfremt de ikke "arbeide troelig, og efter evne, men alene søge at beholde tegnet, for derved at have et paaskud, at de staae i hans tjeneste". En for fabrikanterne ret så åbenlys økonomisk fordelagtig kombineret af almindelige tyenderetlige og politiretlige løsgængerhensyn.

I anordningen mellem sukkerraffinadeurerne og deres mestre og svende fra 26. marts 1759 fastsloges i § 2, at mester, svend eller dreng ikke måtte antages "uden at han medbringer sin lovmæssige afskeed fra det sted, hvor han sidst har tient, meget mindre paa een eller anden utilladelig maade enten underkøbe eller forlocke een anden raffinadeurs mester, svend eller dreng". Afskedsbeviset skulle deponeeres hos principalen under hele ansættelsen og returneres ved forholdets ophør sammen med et pas påtegnet principalens eller fuldmægtigens "haand og seigl".

Princippet var ikke nyt i dansk ret. Allerede Christian III's reces af 1558 § 48 bestemte, at ingen måtte tage en anden mands tjener i forsvar, førend han var skilt lovligt fra sin husbond, jfr. DL 3-19-13 og tyendefr. af 3. december 1755 § 13. Og på samme måde bestemte 3-9-12. jfr. tyendefr. af 1755 § 11, at man skulle forsyne sine tjenestefolk med pas, når de forlod stillingen, og erlægge bøde samt svare til al den skade, en anden arbejdsgiver måtte lide, hvis man tog hans tjenestefolk i arbejde uden sådant lovligt pas. Bestemmelserne skal ses i sammenhæng med de politiretlige bestemmelser imod løsgængeri.

Forarbejderne til fr. af 21. marts 1800 er meget belysende for forståelsen af, hvilke økonomiske og retlige tanker man gjorde sig på overgangen til det 19. århundrede såvel om næringsfrihed som om kontraktfrihed. Efter tømrerstrejken i 1794, den første alvorlige arbejdsretlige konflikt i Danmark, jfr. nedenfor i kapitel IV, nedsattes den 11. august 1794 en kommission med bl.a. Colbiørnsen som medlem, med det kommissorium at undersøge årsagerne til urolighederne og manglerne i den gældende lovgivning og på grundlag deraf fremsætte forslag til ændring af laugsvæsenet.

Den meget omfattende betænkning beskæftigede sig med en lang række af tidens mest brændende økonomiske og sociale problemer, herunder spørgsmålet om svendenes ret til at blive frimestre. Man sporer tydeligt, at kommissionen allerhelst så laugsvæsenet afskaffet; men da det lå uden for kommissoriet, afstod man fra at rejse spørgsmålet om dets nødvendighed og nytte.

De indkaldte svende havde beklaget sig over de gældende opsigelsesregler, som ikke byggede på lighed og gensidighed. Mestrene havde her overfor anført, "deels at mesteren, dersom svenden kunne opsiges ham, naar han ville, let kunne komme til at mangle svende, og altsaa ei fuldføre sit arbeide til bestemt tid, deels at en mester, naar arbeidet ophørte for ham, og han dog var pligtig at beholde svenden, maatte underholde denne, uden at have nytte af ham ...". Kommissionen indså dog, at svendene havde en legitim interesse i et opsigelsesvarsel: "... Svenden som lever af sine hænders arbeide og ikke kan, især naar han er gift, af sin dagløn oplægge noget til underholdning i ledige dage, (bør) have tid og varsel til at see sig om efter arbeide hvilket synes saa meget meere billigt, som det er forbudet en svend at arbeide for sig selv, omendskiønt han ingen tjeneste hos en mester har, eller kan faae".

Kommissionen mente derfor, at gensidig opsigelse til en vis frist måtte indføres, medmindre parterne selv aftalte noget andet, "thi contracter synes i alle henseender at burde gives fortrin". Kontrakter medfører ikke utilfredshed og klager, fordi parterne kender vilkårene og "frivilligen foreenes om det, som enhver for sig anseer fordelagtigst".

Uagtet kommissionen således antog, at parterne altid havde adgang til fri kontrahering, anbefalede den dog at indføre en almindelig, deklaratorisk regel. Man ville ikke som i tyendeforhold foreskrive visse faste ufravigelige fardage. Dette ville "efter haandværks-næringens natur" ikke kunne foreskrives uden tab for mestrene¹.

Der er ingen tvivl om, at de praktisk-økonomiske forhold i relation til arbejdsgiverinteressen i almindelighed tillagdes meget stor betydning. Alligevel så man ikke bort fra de socialt betonedede økonomiske hensyn til svendene. Men bag det hele lå hensynet til kronprinsens landsfaderlige frygt for politisk uro. Der var kun forløbet fem år siden omvæltningen i Frankrig. Retligt fremtrådte kontraktfrihedsprincippet her som et fuldt accepteret dansk aftaleretligt princip.

Næringsloven af 1857 gentog i § 65 1800-fr.'s liberalistiske kontraktfrihed og tilføjede intet nyt, bortset fra ophævelsen af den hidtidige opsigelsesfrist på 14 dage. Faglærte svende og ufaglærte daglejere nærmede sig nu hinanden i henseende til muligheden for vilkårlige opsigelser.

Selv om 1800-fr. fremtrådte som et eksempel på den tidlige liberalismes kontraktfrihed, afspejlede den tillige en modsat holdning, nemlig ved § 1, stk. 6, hvorved den svend, som havde aftalt opsigelsesvarsel og gyldigt opsagt sin stilling, dog ikke kunne forlade denne uden principalens samtykke, så længe han stod i gæld til ham.

Der er i virkeligheden ikke meget tilbage af den formelle kontraktfrihed, så længe disse formalia med afskedsattester og gældsforpligtelser krævedes opfyldt, før en arbejder kunne træffe nye aftaler. For tyendes vedkommende vedvarede ordningen indtil tyendeloven af 1854 § 77, men fortsatte i skudsmålsbøgerne indtil medhjælperloven af 1921; for fabriksarbejdere synes den at forsvinde i sidste halvdel af århundredet ved en form for desvetudo eller mangel på efterlevelse.

1. Danske Kancelli. 2 Dep. Registrantsager 1800. Nr. 450. R.A. Se også *Svend Aage Hansen*, p. 76 ff.

De "Fælles værkstedsregler" udarbejdet af Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien 1891 opretholdt endnu fordringen om afskedsbevis i § 7, men i afsvækket skikkelse, idet arbejdere, som sidst havde været i arbejde hos et af foreningens medlemmer, ikke måtte antages uden at forevise afskedsbevis fra dette medlem. Andre arbejdere havde følgelig ikke denne pligt.

I storkonflikten inden for jernindustrien i 1897 blev problemet om afskedsbeviser et ikke uvæsentligt punkt under forhandlingerne. I en fællesudtalelse fra bestyrelserne for de implicerede mesterforeninger af 30. april 1897 fremførtes følgende betingelser, som skulle opfyldes, før man ville foranledige en ændring af § 7:

- 1) arbejderorganisationerne under "Jernet" skal i deres love sørge for ændringer, således at understøttelse til uofficielle strejkende gøres ulovlige.
- 2) "at der i de såkaldte "Værkstedsklubber's love vil blive foretaget sådanne ændringer, at det ikke vedbliver at være lovmedholdeligt - således som det nu er - at der fra fagforeningernes medlemmers side gribes åbenlyst ind i arbejderens foreningsfrihed, idet det nemlig er konstateret, at der findes klubber, hvis medlemmer ved deres love ere forpligtede til dels ikke at måtte arbejde sammen med arbejdere udenfor fagforeningerne dels til på forskellig måde at genere dem under udførelsen af deres arbejde".
- 3) arbejderorganisationerne må iøvrigt ikke støtte arbejdsnedlæggelser eller blokade, som skyldes afskedigelser af folk, der har gjort sig skyldige netop i de under 2) anførte forulempelser eller fortrædeligheder¹.

Efter at arbejdsgiverne den 29. maj havde erklæret lock-out i visse provinsbyer udsendte fabrikantforeningen en rundskrivelse, hvori man bad om kollegial støtte både fra medlemmer af arbejdsgiverforening og fra ikke-medlemmer. Støtten skulle først og fremmest bestå i "ikke at antage forøget arbejdskraft og i hverfald ikke at antage nogen arbejder, uden at han møder med et afskedsbevis som legitimation for, at han ikke gaar ledig paa Grund af konflikten"².

1. Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien, 1897. E.A.

2. Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien. Korrespondance og Forhandlinger, 1897. E.A.; om stridighederne i 1897 iøvrigt se *Georg Nørregaard*, p. 418 med henvisninger.

Kommissionen mente derfor, at gensidig opsigelse til en vis frist måtte indføres, medmindre parterne selv aftalte noget andet, "thi contracter synes i alle henseender at burde gives fortrin". Kontrakter medfører ikke utilfredshed og klager, fordi parterne kender vilkårene og "frivilligen foreenes om det, som enhver for sig anseer fordelagtigst".

Uagtet kommissionen således antog, at parterne altid havde adgang til fri kontrahering, anbefalede den dog at indføre en almindelig, deklaratorisk regel. Man ville ikke som i tyendeforhold foreskrive visse faste ufravigelige fardage. Dette ville "efter haandværks-næringens natur" ikke kunne foreskrives uden tab for mestrene¹.

Der er ingen tvivl om, at de praktisk-økonomiske forhold i relation til arbejdsgiverinteressen i almindelighed tillagdes meget stor betydning. Alligevel så man ikke bort fra de socialt betonedede økonomiske hensyn til svendene. Men bag det hele lå hensynet til kronprinsens landsfaderlige frygt for politisk uro. Der var kun forløbet fem år siden omvæltningen i Frankrig. Retligt fremtrådte kontraktfrihedsprincippet her som et fuldt accepteret dansk aftaleretligt princip.

Næringsloven af 1857 gentog i § 65 1800-fr.'s liberalistiske kontraktfrihed og tilføjede intet nyt, bortset fra ophævelsen af den hidtidige opsigelsesfrist på 14 dage. Faglærte svende og ufaglærte daglejere nærmede sig nu hinanden i henseende til muligheden for vilkårlige opsigelser.

Selv om 1800-fr. fremtrådte som et eksempel på den tidlige liberalismes kontraktfrihed, afspejlede den tillige en modsat holdning, nemlig ved § 1, stk. 6, hvorved den svend, som havde aftalt opsigelsesvarsel og gyldigt opsagt sin stilling, dog ikke kunne forlade denne uden principalens samtykke, så længe han stod i gæld til ham.

Der er i virkeligheden ikke meget tilbage af den formelle kontraktfrihed, så længe disse formalia med afskedsattester og gældsforpligtelser krævedes opfyldt, før en arbejder kunne træffe nye aftaler. For tyendes vedkommende vedvarede ordningen indtil tyendeloven af 1854 § 77, men fortsatte i skudsmålsbøgerne indtil medhjælperloven af 1921; for fabriksarbejdere synes den at forsvinde i sidste halvdel af århundredet ved en form for desvetudo eller mangel på efterlevelse.

1. Danske Kancelli. 2 Dep. Registrantsager 1800. Nr. 450. R.A. Se også *Svend Aage Hansen*, p. 76 ff.

De "Fælles værkstedsregler" udarbejdet af Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien 1891 opretholdt endnu fordringen om afskedsbevis i § 7, men i afsvækket skikkelse, idet arbejdere, som sidst havde været i arbejde hos et af foreningens medlemmer, ikke måtte antages uden at forevise afskedsbevis fra dette medlem. Andre arbejdere havde følgelig ikke denne pligt.

I storkonflikten inden for jernindustrien i 1897 blev problemet om afskedsbeviser et ikke uvæsentligt punkt under forhandlingerne. I en fællesudtalelse fra bestyrelserne for de implicerede mesterforeninger af 30. april 1897 fremførtes følgende betingelser, som skulle opfyldes, før man ville foranledige en ændring af § 7:

- 1) arbejderorganisationerne under "Jernet" skal i deres love sørge for ændringer, således at understøttelse til uofficielle strejkende gøres ulovlige.
- 2) "at der i de såkaldte "Værkstedsklubber's love vil blive foretaget sådanne ændringer, at det ikke vedbliver at være lovmedholdeligt - således som det nu er - at der fra fagforeningernes medlemmers side gribes åbenlyst ind i arbejderne's foreningsfrihed, idet det nemlig er konstateret, at der findes klubber, hvis medlemmer ved deres love ere forpligtede til dels ikke at måtte arbejde sammen med arbejdere udenfor fagforeningerne dels til på forskellig måde at genere dem under udførelsen af deres arbejde".
- 3) arbejderorganisationerne må iøvrigt ikke støtte arbejdsnedlæggelser eller blokade, som skyldes afskedigelser af folk, der har gjort sig skyldige netop i de under 2) anførte forulempelser eller fortrædeligheder¹.

Efter at arbejdsgiverne den 29. maj havde erklæret lock-out i visse provinsbyer udsendte fabrikantforeningen en rundskrivelse, hvori man bad om kollegial støtte både fra medlemmer af arbejdsgiverforening og fra ikke-medlemmer. Støtten skulle først og fremmest bestå i "ikke at antage forøget arbejdskraft og i hverfald ikke at antage nogen arbejder, uden at han møder med et afskedsbevis som legitimation for, at han ikke gaar ledig paa Grund af konflikten"².

1. Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien, 1897. E.A.

2. Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien. Korrespondance og Forhandlinger, 1897. E.A.; om stridighederne i 1897 iøvrigt se *Georg Nørregaard*, p. 418 med henvisninger.

Bryggeriet "Ny Carlsberg" havde en dusørordning, hvorefter enkelte arbejdere kunne få et månedligt eller årligt tillæg, der fastsattes af Jacobsen junior, og som kun udbetaltes, hvis han var tilfreds med arbejdet. I tilfælde af forseelse, foretoges afkorting deri, og hvis nogen forlod tjenesten uden hans samtykke eller afskedigedes eller bortvises p.g.a. ulydighed, opsætsighed, klammeri el. lign. "gaar han aldeles glip deraf, og har ingen lovlig ret dertil", jfr. reglementet af 1881 § 17, der afspejlede arbejdsgiverens ønske om afhængige arbejdere.

Hen imod 1890'erne begyndte det som en reaktion på fagbevægelsens voksende betydning at blive almindeligt i reglementer og kontrakter at indflette politiske betingelser. Ved Vejle Bomuldsspinderi kom det i 1896 til lockout, fordi de ansatte kvinder havde skrevet under på ikke at melde sig i fagforening og alligevel gjorde det. Også arbejdsreglerne for jernstøberiet i Middelfart fra 1899 havde en politisk bestemmelse i § 15, hvorefter al agitation for eller imod fagforeninger indenfor fabrikens område skulle være forbudt og medføre øjeblikkelig afsked.

Også de senmerkantilistiske løn- og stykpristakster var en slags reglementer, der regulerede en vigtig del af arbejdsaftalen, men ofte yderligere rummede bestemmelser om arbejdsbolig, fritagelse for ekstraskat og syge- eller begravelseskasser.

Det kgl. Bomuldsmanufaktur udarbejdede selv sine takster for væverlønningen, jfr. takster af 5. januar 1786, hvoraf fremgik, at "De fruentimmer, som væve bomuldsvahre, nyde ey højere betaling end det halve imod en svend, undtagen for olmerdug, hvorfor tilstaaes dem pr. stk. 5 mk."

Det var i første halvdel af århundredet blevet almindeligt, at mestre-sluttede sig sammen om at udarbejde maksimalløntakster, jfr. reskript af 28. april 1739 ang. Laugene i København in fine: "Endelig ang. de lauge paa hvis arbeide, der kunne sættes en vis taxt til alles efterretning og publici nytte", da pålægges det magistraten at indkalde laugene og fastsætte en takst, som skulle befordres i trykken "at publicum ikke med alt for høie priser skulde blive besværet".

Selvom Kommercekollegiet i sidste halvdel af det 18. århundrede ønskede indseende med lønregulativerne¹, blev regeringen omkring

1. Således stadfæstedes silkefabrikanternes overenskomst 16.12.1774 og dugmagernes 7.6.1776 af Kommercekollegiet.

århundredeskiftet mere tilbageholdende. 1800-fr. § 1 viser regeringens voksende tro på kontraktfrihed i arbejdsforhold. De eksisterende lønoverenskomster bortfaldt med denne forordnings ikrafttræden. I 1811 trak det op til ensidige arbejdsgiverdrøftelser om maksimal-løn inden for strømpe-, tøj- og klædefabrikationen. Kommercekollegiet tiltrådte overenskomsten 5. oktober 1811. Det var tanken, at overenskomsten skulle forelægges repræsentanter for svendene til udtalelse. Det skete ikke og skabte uro. Dugmagersvendenes oldgeseller hævdede, at mestrenes vedtægt var ugyldig under henvisning til 1800-forordningen om aftalefrihed og klagede til magistraten, som f.s.v. var enige heri, men indsendte klagen til Kommercekollegiet uden dog at få væsentlig udbytte deraf¹.

I begyndelsen af 1800-tallet begyndte nogle at tvivle på nytten ved at have faste takster i en tid med svingende konjunkturer. Alligevel nedsattes en slags priskontrolkommission til modtagelse af klager over den betaling, som fordredes af håndværkere og detailhandlere, der ikke var underlagt takster. Ved pl. af 7. december 1812 fik den beføjelse til at gøre forslag til "det maximum af betaling, som kunne være at tilstaae en haandværkssvend for det arbeide han udfører eller forfærdiger for sin mester".

A.S. Ørsted var vel den første af kancelliets deputerede, der vendte sig helt klart imod maksimaltakster såvel på priser som på lønninger. Allerede i løbet af 1813 viste den økonomiske udvikling, at han havde ret, og kommissionen blev ophævet. Nogenlunde i samme periode som pristaksterne på brød, kød etc. ophævedes, ophørte også taksterne på lønninger².

4.3. Enkeltkontrakter

Ved at fremdrage konkrete enkeltkontrakter burde det være muligt at bidrage til en klarlæggelse af de enkelte aftaleretlige reglers rent faktiske indflydelse. Imidlertid er der ikke bevaret særlig mange kon-

1. *H. Bro-Jørgensen*, p. 209 ff.

2. Om den økonomiske baggrund for denne udvikling se: *J.O. Bro-Jørgensen*, II, p. 211 ff og *Axel Nielsen*, III, p. 34 ff.

trakter, og de, som foreligger, vedrører især lærlinge og højere uddannede arbejdere og funktionærer. Hertil kommer, at de især hidrører fra slutningen af det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. århundrede. I det følgende skal dog nogle få eksempler på sådanne kontrakter omtales.

Af kontrakten imellem Margrethe Carlsen og Det kgl. danske Bomuldsmanufaktur af 16. juli 1787 fremgik, at Margrethe havde påtaget sig i 2 år at oplære 4 lærlinge både i tøj- og materialebehandling. Ydermere forbandt hun sig til for en periode herudover at have tilsyn med de udlærte lærlinge. For undervisningen skulle hun betales med ugeløn, men for sit øvrige arbejde pr. leveret arbejdspræstation efter en i kontrakten oplyst prisskala beregnet efter tekstilernes art. Endvidere lovedes hun en årsløn på 50 rd samt brændsel og lys. I kontraktens punkt 4 understregedes gensidighedskravet: betalingen skulle tilkomme hende, såfremt hun "i eet og alt opfylde, hvad hun ved denne contract have forbunden sig til". Særlige bestemmelser om lydighedspligt etc. gaves ikke for Margrethe, som både var arbejdsleder og faglært arbejder.

Kontrakter med faglærte arbejdere uden arbejdslederfunktioner havde typisk form af en opregning af arbejdets art med en stykpris pr. arbejdspræstation, hvis man tør slutte ud fra de talrige priskuranter. De trykte formularer, som brugtes ved indgåelse af kontrakter med udenlandske faglærte arbejdere rummede ud over løftet om at forblive en vis tid i landet, en beskrivelse af arbejdets art f.eks. "først forbinder jeg underskrevne Marie Catharina Norin mig, ... som tvinderske at arbejde for den sædvanlige arbejds løn", samt en tilføjelse om at udføre dette arbejde "som det et ædruelig og skikkelig Fruentimmer egner og anstaar", mens arbejdsgiveren lovede dels at udrede de ved kgl. resolution af 7. oktober 1777 udlovede rejsepenge og dels at "betale hende den sædvanlige arbejds løn"¹

Den kgl. Porcelænsfabrik havde i 1860'erne en standardkontrakt, der indledtes med ordene: "Contract, hvorved antages i arbejde ved den kongl. danske Procellainsfabrik at regne fra ... paa følgende betingelser ...". Den giver i sin formulering en klar mulighed for frie

1. Kommercekollegiet. Det kgl. priv. Bomuldsmanufaktur. Contract- og instructionsprotokol Nr. 99. Samme, Kontrakter og instrukser. R.A.

aftaler. Om den enkelte arbejder faktisk fik lejlighed til at påvirke den nærmere udformning er et andet spørgsmål¹.

Provinsfabrikantforeningen under Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien udarbejdede under lock-outen i Aarhus i 1895 et udkast til en kontraktformular, som man håbede ville skabe den fornødne ro på arbejdsmarkedet. Kontrakten indledtes med: "Idet undertegnede tager arbejde hos indgaar jeg paa følgende". Herefter fulgte 9 punkter, som blev nærmere kommenteret i den skrivelse til de øvrige arbejdsgivere i provinsen, som ledsagede kontraktudkastet. "1. Arbejderen er forbunden til ikke at være medlem af nogen socialistisk fagforening samt til iøvrigt at holde sig udenfor enhver socialistisk bevægelse og ikke støtte en saadan enten med penge eller paa anden maade". Hertil bemærkede motiverne, at det ikke har været hensigten at berøve arbejderen nogen som helst af de rettigheder og friheder, som grundloven hjemler, f.eks. stemmefrihed og forsamlingsfrihed, men derimod "at unddrage vore arbejdere de socialistiske fagforeninger d.v.s. saadanne, hvis formaal er at bekriige os med brutale vaaben - nemlig striker". Man havde derimod intet imod fagforeninger, som virkede til en forbedring af arbejdernes kår. Det fremhævedes, at man netop i § 8 anbefalede arbejderne at samle sig i saadanne foreninger. "Vi ville aabne vejen for en adskillelse mellem faglig sammenslutning og socialistisk tyranni". Ved "socialistisk bevægelse" forstås de indgreb i den personlige frihed, som socialisterne udøver mod anderledes tænkende arbejdere i retning af trusler og vold.

Man fandt det beklageligt, at dansk ret i denne henseende var så vag, mens der "i andre lande findes saa skarpe politibestemmelser mod saadanne indgreb i den personlige frihed, at det der er muligt for enhver arbejder at udføre sit arbejde, naar han vil det, uden at være udsat for forulempelse". Man erkendte, at vanskelighederne nu var så store, at arbejdere og arbejdsgivere måtte arbejde sammen for at skaffe ordentlige arbejdsforhold.

§ 2 handlede om tilbageholdt og opsparet løn, som inde stod hos en arbejdsgiverorganisation, der skulle frugtbar gøre kapitalen. Den kunne tidligst hæves ved arbejderens fyldte 55. år, og han havde efter § 4 ingen ret til at disponere formueretligt over beløbet i nogen henseende; men kravet kunne mistes, nemlig hvis han efter § 5 brød si-

1. *Georg Nørregaard*, p. 379.

ne forpligtelser ifølge § 1 ved at "deltage i eller bevislig støtte" en hel eller delvis arbejdsnedlæggelse. I så tilfælde tilfaldt beløbet andre arbejdere eller arbejderinstitutioner.

I § 8 skitseredes en klageadgang for den arbejder, der syntes, hans løn var for lav, eller på anden måde følte sig forurettet. Under forudsætning af, at halvdelen af fagets arbejdere hos samme arbejdsgiver tilsluttede sig hans begæring, skulle han have adgang til at få sin sag bedømt af en kommission udpeget af arbejdsgiverorganisationen¹. Dette forsøg på at skabe en politisk meget restriktiv kontrakt fik dog ikke noget heldigt udfald. Ingen arbejder var villig til at underskrive den omhandlede kontrakt. Konflikten fortsatte, og den overenskomst, som sluttede den 20. juli 1895, var uden en antydning af begrænsninger i den politiske koalitionsret².

Det er som nævnt vanskeligt at få et indtryk af det 19. århundredes enkeltkontrakter udover det allerede skitserede. Et gennemgående træk synes dog at være de sikringsbestemmelser, som fra arbejdsgiverside indsattes imod uro fra arbejderne side, og som normalt medførte økonomisk fordel for arbejdsgiveren i form af erstatning, tilbageholdt løn, disciplinærbøder m.v.

4.4. Kollektive overenskomster

Overenskomsterne indeholdt hyppigt en regulering af arbejdstid og af arbejdsforholdene i almindelighed. Men hvor løntaksterne udgjorde grundstammen, henlevede de almindelige arbejdsretlige forhold ofte en mere tilbagetrukket tilværelse i overenskomsternes tilbagevendende katalog af bestemmelser.

Efter 1899 skete en radikal ændring i det arbejdsretlige grundlag. Tarifaftaler eller kollektive overenskomster blev ved overgangen til det 20. århundrede hovedgrundlaget for retsforholdet mellem arbejds-

1. Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien. Lock-ouden i Aarhus. E.A.

2. Mægling i en Arbejdskonflikt, i: For Industri og Haandværk, 5 Hft. 1895; se også Georg Nørregaard, p. 382,

giver og arbejder. Disse aftaler skød sig så at sige ind imellem lovgivningens regler og vedtagelserne i den enkelte kontrakt¹.

Overenskomsten mellem Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening og De samvirkende Fagforbund af 5. september 1899, der fik virkning som en arbejdsretlig grundlov, fastslog i § 1, at alle hidtidige overenskomster vedrørende arbejdstid, lønforhold, priskuranter, voldgiftsregler m.v., som var gældende ved arbejdsstandsningens begyndelse, fortsat skulle være i kraft med de modifikationer, som fulgte af overenskomstens enkeltbestemmelser. De bestemmelser i overenskomsterne, som angår arbejdsvilkårene og fastsætter regler for de individuelle arbejdsaftaler, kaldes *normative* bestemmelser.

Det er især de normative bestemmelser, der har betydning ved analysen af problemet om omfanget af den indholdsmæssige kontraktfrihed under de ændrede arbejdsretlige forhold. § 4 i 1899-forliget anerkendte arbejdsgiverens ret til at lede og fordele arbejdet samt til at anvende den efter hans skøn til enhver tid passende arbejdskraft. Efter § 5 tillagdes fastlønnede formænd eller arbejdsledere fuld frihed til ikke at være medlemmer af arbejdsorganisationer.

Derved at De samvirkende Fagforbund (DSF) anerkendte arbejdsgiverens ret til at lede og fordele arbejdet og til at anvende efter hans skøn passende arbejdere, måtte de også anerkende enhver arbejdsgivers ret til at beskæftige uorganiserede arbejdere. Den tvivl, der måtte have hersket herom, tilsidesattes senere af Den faste Voldgiftsret. Eftersom hovedorganisationerne gensidigt anerkendte hinanden som repræsentanter for de modstående interesser på arbejdsmarkedet, ville det på den anden side være i strid med forliget, om en arbejdsgiver systematisk undlod at antage arbejdere tilhørende fagforeninger. Arbejdsgivere måtte derfor heller ikke forbyde arbejderne at indtræde i fagforeningen eller pålægge dem at udmelde sig. Som en følge heraf måtte arbejdsgivere heller ikke yde uorganiserede arbejdere særlige begunstigelser p.g.a. deres stilling udenfor organisationerne². Også disse konsekvenser betød en begrænsning af aftalefriheden, der nærmede sig aftalepåbud og aftaleforbud, som tidligere århundreder kun havde kendt i relation til arbejdstagere.

1. Om kollektive overenskomster se *Jul. Lassen*, S.D. (1931), p. 379 ff, *K. Vedel-Petersen*, Danmarks statistik, p. 456 ff, *Georg Nørregaard*, p. 392 ff om overenskomsternes tilblivelse, og p. 513 ff om septemberforliget; *Henry Bruun*, p. 190 ff og 389 ff.

2. *Knud Illum*, p. 181 ff.

I kølvandet efter 1899-overenskomsten fulgte en række overenskomster, hvori de enkelte fagforbund i forhold til enkeltvirksomheder traf aftaler om fremtidige arbejdsvilkår og løn.

Til belysning af problemet om forståelsen af de kollektive overenskomsters aftaleretlige betydning, skal omtales nogle sager afgjort dels af domstolene, dels af faglige voldgiftsretter.

I en sag, som kom til påkendelse i 1. civilkammer i 1877 mellem en murermester og en murersvend, skulle retten tage stilling til en bestemmelse i priskuranten for murerarbejde af 14. april 1875 vedrørende prisen for udvendigt murerarbejde. Arbejdsgiveren fremlagde til støtte for sin påstand og tolkning en erklæring fra 3 murermestre og 6 murersvende, som havde været medlem af det udvalg, der i sin tid udarbejdede priskuranten.

Retten fulgte arbejdsgiverens tolkning "idet denne fortolkning naturligst fremgaar af de brugte udtryk og det derhos synes billigt, at extrabetalingen ... fastsættes under hensyn til hele ydermurens rundmaal ... Rigtigheden af dette resultat bestyrkes ved de fremlagte erklæringer, om disse end ikke kunne betragtes som afgjørende"¹.

Man synes nok, at retten er ude på gyngende grund, når den vover at tage stilling til den slags specialiserede faglige problemer, som havde egnet sig bedre for faglig voldgift. Men retten vil ikke indrømme, at de fagkyndige erklæringer havde nogen afgørende indflydelse på resultatet. I øvrigt fik murersvenden sit beløb, da murermesteren ikke havde gjort indsigelse mod dettes størrelse.

Det var heller ikke noget nemt spørgsmål, som dukkede op i 1895, da nogle murersvende krævede betaling for pudsearbejde udført med et blandingsmateriale, som ikke var omtalt i den gældende priskurant. Sagen gik da også helt til højesteret.

Klagerne havde for kriminal- og politiretten gjort gældende, at priskurantens bestemmelser ikke var anvendelige, og at betalingen derfor måtte rettes efter, hvad der var passende vederlag, og at dette ville være et vederlag beregnet efter cementarbejde.

Det var uomtvistet mellem parterne, at det omhandlede arbejde skulle betales "efter de almindelige regler for betaling af akkordmurerarbejde, og at der ikke er truffet nogen særlig aftale mellem dem om prisen for samme". Retten skønnede derfor, at betalingen måtte fastsættes efter priskurantens regler, såfremt de overhovedet lod sig anvende på

1. UFR 1877. 517.

det foreliggende tilfælde. Når valget skulle stå mellem de to betalinger for henholdsvis pudning med kalk og med cement, måtte svendene have bevisbyrden for, at arbejdet med cementblandingen var så meget besværligere end med kalkblandingen, at det kunne berettigede en højere betaling. De har imidlertid ikke godtgjort, at der sædvanemæssigt betales højere pris for et sådant arbejde, end de allerede har fået erlagt.

Sagen appelleredes til Højesteret, der erkendte, at "det under sagen omhandlede arbejde ikke ligefrem falder ind under nogen af de to i den indankede dom ommeldte bestemmelser i priskuranten". Trods den indlysende usikkerhed i retsgrundlaget antog Højesteret, at parterne i mangel af anden aftale ved afslutningen af aftalen måtte være gået ud fra den lavere takst. Som støtte for afgørelsen kunne man henvise til en voldgiftskendelse fra 1887 i en tilsvarende sag, som også havde fulgt den lavere takst. Højesteret måtte derfor stadfæste kriminal- og politirettens dom¹.

Den af Foreningen af danske Bogtrykkere og De typografiske Foreninger nedsatte voldgiftsret fik i 1893 en sag forelagt om betalingen for udført natarbejde for firmaet Schönberg og Hartvig. Firmaet hævdede, at der var indgået en særaftale, og at trykkeren først efter den anden lønudbetaling havde protesteret og krævet godtgørelse efter tariffen. Trykkeren benægtede, at der var indgået en særlig overenskomst. Det var imidlertid rettens opfattelse, at selvom en sådan særlig overenskomst havde været indgået, ville den ingen betydning have haft overfor tariffens bestemmelser, når den hjemlede arbejder en mindre ret end tariffens betalingsregel. Over for firmaets påstand om, at trykkeren var uberettiget til at forlange godtgørelse efter § 4, fordi denne formentlig kun gjaldt arbejde, der var påbegyndt om dagen og fortsattes af samme hold om natten, udtalte retten sin afvisning med den begrundelse, at der "hverken i selve § 4 eller i tariffens øvrige bestemmelser eller i sagens natur findes tilstrækkelig hjemmel for en indskrænkning, som den paastaaede af § 4's ganske almindelige ubetingede regel om godtgørelse for natarbejde og andet arbejde udover den sædvanlige arbejdstid". Firmaet blev følgelig pålagt betaling efter tariffen².

1. UFR 1897. 1122.

2. Udskrift af Forhandlingsprotokol 9.6.1893 sag nr. 2/93. LO's Arkiv, j.nr. 15/1895. Arbejdsret. ABA.

Hustømrernes voldgiftsret fik i 1887 forelagt en sag fra en tømrersvend Martin Nielsen, som klagede over, at hans mester ikke ville betale den regning, han havde forevist efter endt arbejde, men kun ville betale med dagløn. Retten afgav følgende kendelse: "Saafremt Deres mester ikke, forinden arbejdet er paabegyndt, bestemt har udtalt, at det omtalte arbejde skal udføres i dagløn, er det ifølge prisfortegnelsens særlige bestemmelser pkt. 3, *akkord*, og er De berettiget til at faa udførelsen af arbejdet betalt efter Prisfortegnelsen"¹.

Selv om domstolenes afgørelser afslører en vis usikkerhed i fagspecialiserede forhold, kan man på den anden side ikke påstå, at de i henseende til det retlige indhold var mere eller mindre restriktive i deres tolkning end voldgiftsretterne. Materialet er i øvrigt for spinkelt til en vurdering af, om domstolene generelt kunne bebrejdes en favorisering af arbejdsgiversynspunkter, selvom domstolenes afgørelse her faldt ud til fordel for arbejdsgiverne og voldgiftsretternes til fordel for arbejderne.

4.5 Almindelige aftaleretlige principper

Aftalen vil normalt indeholde en nærmere bestemmelse af parternes forpligtelse. Arbejderen forpligter sig således med hensyn til selve arbejdsydelsen, arbejdstiden, til en vis omsorg og troskab, ydermere kan han påtage sig andre forpligtelser herunder konkurrenceklausuler. Hvorimod arbejdsgiveren normalt især kun forpligtes i henseende til vederlaget og måske i forhold til arbejderens person.

Ud over forpligtelsen til at udbetale den akkorderede løn, kunne der påhvile arbejdsgiverne forskellige forpligtelser i social henseende. Som en afspejling af den periodevise arbejdsløshed kunne arbejdsgiverne i det 18. århundrede ofte påtage sig forpligtelse til at sørge for fortsat arbejde, således især til de indkaldte fremmedarbejdere, hvori- mod det i det 19. århundrede især blev almindeligt med visse sociale ydelser eller forpligtelser, hvis udbetaling dog ofte afhang af arbejderens vandel og afsked.

De ufaglærte, ofte løst tilknyttede daglejere, var som nævnt uomtalte i håndværkslovgivningen, og tyendelovgivningen var stort set u-

1. Hustømrernes Voldgift. LO's Arkiv, j.nr. 15/1895. Arbejdsret. ABA.

anvendelig. Således gjaldt de særlige regler om forholdets varighed, opsigelse, hustugt etc. ikke; men kravene til arbejdspræstationen, til lydighed og troskab m.v. synes at have været nogenlunde de samme og at have sorteret under politimesteren som politiretssager¹.

1. *Jul. Lassen*, S.D. (1897), p. 677 ff.

Kapitel II.

KONFLIKTLØSENDE ORGANER

1. Judicielle og administrative organer

Den ekstraordinære procesform var i det 18. århundrede karakteristisk ved et hyppigt sammenfald af administrative og judicielle funktioner. For de ordinære underretters vedkommende vedvarede denne tilstand helt frem til retsplejelovens ikrafttræden i 1919. Som bekendt bestod en meget væsentlig del af Henrik Stampes store indsats som generalprokurør i at understrege forskellene mellem administrative og judicielle sager og i at sikre "lands lov og ret", at visse sager ikke blev afgjort af administrative myndigheder¹.

Sager mellem mestre, svende og lærlinge, der ikke kunne afgøres ved laugets egen virksomhed, henlagdes under politimesteren efter instruks af 24. marts 1741 om politimesteren i København § 12. Udenfor København behandledes arbejdsretlige konflikter af de almindelige domstole i første instans. Sager mellem fabrikanter eller manufakturister og deres folk hørte ligesom laugssager principielt under politimesteren, jfr. § 12: "... om nogen manufacturist, fabricant eller laugsmester klager over nogen sin arbeiders, svends eller drengs onde forhold, opsætsighed, skjødesløshed, uflittig tilsyn, drukkenskab, arbejdsforsømmelse eller sligt; ligeledes om nogen svend eller dreng besværer sig over sin husbond eller mester ...".

Lovgiveren savnede øjensynligt fantasi til at eksemplificere arbejdsgiverens mulige forseelser.

Mange sager kom formentlig først for politiretten, når andre muligheder var udtømte. I anordning 26. marts 1759 imellem sukker-raffinadeurerne i København samt deres mestere, svende og drenge bestemte § 9 om svendes eller drenges modvillighed og efterladenhed, at mesteren skulle irrettesætte dem, og hvis det ikke hjalp, da anklage dem for principalen eller hans fuldmægtige, "hvilken derudi for saa-

1. J. Nellesmann, *Civilprocessens almindelige Del*, p. 62 ff og 69 ff.

vidt mueligt skal decidere". Hvis den skyldige var utilfreds med afgørelsen, skulle principalen forelægge politimesteren det passerede skriftligt, hvem den endelige afgørelse tilkom¹. Ud over denne visse virksomheder særlig tillagte jurisdiktion, "jurisdictio domestica", tilkom der også de administrative organer, Generalmagasinet eller Fabriksdirektionen samt Kommercekollegiet selvstændig jurisdiktion.

Således skulle efter fr. af 11. oktober 1769 ang. den for Uldenmanufacturerne udi Kiøbenhavn oprettede halle, den arbejder, der havde skellig årsag til at klage over de ham af halkommissionen bestemte arbitrære bøder efter § 16 straks kunne anmelde sig skriftligt til General-Commerce Collegio, som skulle træffe endelig afgørelse i sagen. I to privilegier fra 1782 henholdsvis for interessentskabet udi Det kgl. privilegerede Bomuldsmanufactur af 18. maj 1782 og for "det Kgl. Danske Klædemanufactur paa Blaagaard under et interessentskab af 2000 actier på 30 aar" af 22. maj 1782 fik de to virksomheder bevilling på at have egen jurisdiction, "hvorved ey allene alle smaae forefaldende tyverier indtil 10 rdr værdi af interessentskabets direction i de holdende forsamlinger bliver paadømte, men denne direction maa tillige være autoriseret at afgjøre og paadømme alle mellem arbejderne forekommende disputer, klammerier samt sager om arbeidets forsømmelse og utilladelig fylderie, alt uden appel og med den authoritets udøvelse, som den ved vores militaire uld manufactur etablerede politie jurisdiction er bleven tillagt"².

At direktionen kunne afgøre småsager om rapseri og indbyrdes klammerier, behøver ingen nærmere motivering, men tanken om, at den skulle afgøre alvorligere sager mod egne arbejdere, er nok fremmed for en moderne tankegang. I de konfirmerede privilegier for de i 1687 i Københavnetablerede silkefabrikker begrænsedes direktionens jurisdiktion dog efter punkt 28 især til indbyrdes disputer. Direktionen havde "fri magt ... at kiende og dømme imellem alle manufactur verkets betiente, mestre og folck ... undtagen i criminel og fremmede sager, som kunde forefalde, da udføres processen efter landz lov ordentlig paa sin visse maade"³.

1. Kommercekollegiet. Dansk-Norske Sekretariat. Forordninger B fol 240 ff. R.A.
2. Samling af Instruxer, Regulativer og Kontrakter vedk. Klædemanufacturerne 1782-1817; Privilegier, Reskripter og Konventioner 1782-86. Det kgl. Bomuldsmanufactur. Kommercekollegiet. R.A.
3. Sager vedk. Silkemanufacturer og Silkevævere. Kommercekoll. Diverse. Nr. 394. R.A.

I silkeindustrien lignede jurisdiktionen mere den klassiske laugsdisciplinære myndighed over for medlemmer, svende og lærlinge, mens andre klæde- og bomuldsvirksomheder på det nærmeste besad en egen fabriksret. Ved fr. af 5. februar 1759 autoriseredes Generalmagasinets direktør til at træffe summariske afgørelser i småstridigheder mellem fabrikanterne og deres folk vedrørende fabriksvirksomheden, men formentlig kun for de virksomheder, som hørte under Generalmagasinet¹.

I 1782 oprettedes Fabriksdirektionen, som mere generelt overtog jurisdiktionen i arbejdsretlige sager indenfor fabriksvæsenet. Fabriksdirektionens jurisdiktion overtoges efter pl. af 22. oktober 1817 af de vedkommende politiretter. Som det vil fremgå af kapitel III, fungerede Fabriksdirektionen nærmest som en mellemting mellem et forligsorgan og en disciplinærinstans, og det samme kan med nogen ret siges om politiretten, idet hovedparten af de arbejdsretlige tvister søgtes afgjort ved forlig. Mere komplicerede retlige spørgsmål henvises til de almindelige domstole². I 1828 måtte kancelliet tage stilling til spørgsmålet, om sager imellem daglejere og deres arbejdsgivere skulle behandles som tyendesager. Fabriksdirektionen havde allerede i 1797 i et pro memoria, jfr. ovenfor s. 14 erklæret, at sager mellem fabrikarbejdere og fabrikentrepreneurer ikke kunne afgøres efter "de almindelige anordninger om tjenestefolk". Kancelliet afviste muligheden af at anvende tyendelovgivningens regler, herunder dens regler om politiretsjurisdiktion på daglejere i almindelighed. Kancelliet indhentede en erklæring fra Københavns politiret, hvoraf fremgik, at retten endnu ikke havde afgjort nogen sag mellem en daglejer og hans arbejdsgiver ved dom, og at retten mente sig tvivlsomt berettiget dertil, selvom parterne skulle ønske en sådan afgørelse. På den anden side havde tyendesagsformen den særlige fordel for den fattige daglejer, at den ved sin summariske form var billig og hurtig, hvorfor politiretten jævnligt alligevel antog sådanne sager; men normalt afgjordes de i mindelighed. Kancelliet var betænkelig ved den usikre praksis, som fulgtes i de forskellige jurisdiktioner, og ønskede en autentisk fortolk-

1. *Bro-Jørgensen*, II, p. 230 f.

2. Hvad særligt angik de københavnske fattiges beskæftigelse ved fabrikarbejde kunne den i denne anledning nedsatte kommission med hjemmel i pl. af 19. december 1822 i visse tilfælde diktere straf for forseelser begåede af almissemedlemmer under fabriksindretningerne.

ning af reglerne om tyendesager, således at de kom til at omfatte "overeenskomster om arbeider, der er lige med dem, som forrettes af tyende". Under 27. august 1828 udstedtes en hermed overensstemmende kancelliplakat.

Ved fr. af 28. februar 1845 ang. oprettelsen af en Kriminal- og Politiret i København overførtes de arbejdsretlige sager hertil, hvor de blev indtil 1919. Ved Sø- og Handelsrettens oprettelse ved lov af 19. februar 1861 § 13 nr. 5 bestemtes for København, at handelssager om ansættelse, løn, opsigelse m.v. mellem handlende principaler og deres svende, lærlinge og andre ansatte skulle henhøre under denne nye civile domstol. Uden for København gjaldt efter næringsloven af 29. december 1857 § 84 fortsat politiretsproceduren, dog at de sager, som i København skulle behandles i Sø- og Handelsretten efter 1861-loven, udenfor skulle behandles gæsteretsvist. Næringslovens § 84 omhandlede kun fornærmelser og misligholdelse af kontrakter om arbejde eller løn¹.

Det 18. århundrede havde frembudt et meget uensartet arbejdsretligt processystem. Selvom man allerede ved fr. af 15. juni 1771 om oprettelsen af Københavns Hof- og Stadsret gennemførte en kraftig retssanering, hvorved en række enkeltdomstole med særjurisdiktion nedlagdes og området henførtes under Hof- og Stadsretten, havde man ikke fundet det formålstjenligt at henlægge de fabriksretlige særjurisdiktioner under denne domstol. Tværtimod fortsatte man med at tildele både administrative organer som Fabriksdirektionen og enkeltvirksomheder som bomuldsmanufakturet særjurisdiktion.

I det 19. århundrede antoges dog hovedparten af de arbejdsretlige konflikter at henhøre under politiretterne. Mærkeligt er blot, at Kolderup-Rosenvinge i sin lærebog om den danske politiret fra 1828 i sin gennemgang af, hvilke sager der var politisager, ikke nævnte de arbejdsretlige sager mellem fabriksarbejdere og arbejdsgivere. Heller ikke i sin oversigt over "næringsveienes politi" medtoges fabriksvæsenet. Man må formentlig gå ud fra, at teorien endnu i 1828 betragtede denne næringsgren som hørende under den særlige privilegieret og derfor som principielt undtaget almindelige politiretlige reguleringer².

1. J. H. Deuntzer, *Den ekstraordinære Civilproces*, p. 31 og 67 ff.

2. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge, *Grundrids af den danske Politiret*, p. 76 ff og 126 ff.

Trods modviljen mod særdomstole, var der alligevel tilløb til at få oprettet fabriksretter efter fransk eller prøjsisk model, jfr. reglement af 4. april 1815 om oprettelsen af en fabriksret i Preussen. Således mente industrimanden E. P. Tscherning (1767-1832) i 1828, at der burde oprettes en fabriksret i Frederiksværk. Vel lod ordensforseelser m.v. sig lettest løse ved afskedigelser; men drukkenskab, opviglerier, efterladenhed i arbejdet, udebliven m.v. var uegnet for politiretten. Straffen burde være afkortning i lønnen, og afgørelsen skulle træffes af ham selv med to bisiddere. Men kancelliet var ikke længere stemt for de lokale særdomstole. Problemet ventileredes, men begravedes igen i forbindelse med drøftelserne om næringsloven af 1857¹.

Når Tscherning havde anmodet kancelliet om en særlig fabriksvedtægt eller om et reglement med jurisdiktionsbestemmelse, bar han sig muligt lidt klodset ad. Måske behøvede han ikke at spørge kancelliet om lov til at afgøre de nævnte disciplinærsager. I yngre fabriksreglementer gav direktionen ikke helt sjældent sig selv en sådan myndighed med hjemmel i en tilgrundliggende produktionsbevilling eller blot i industripraksis.

Efter Love for arbejderne paa dampvæveriet, Rolighedsveien, af 1869 § 16 skulle arbejderne i søgsmålstilfælde betragte Københavns amts søndre birk som deres værneting "og i ethvert tilfælde ... underkaste sig den hurtige retsforfølgning ifølge forordning af 25. januar 1828", som foreskrev hurtig retsforfølgning i sager, der anlagdes i anledning af klare gældsfor skrivninger. Det arbejdsretlige kontraktforhold sidestilledes altså her med klare gældsfor skrivninger.

Vedtægterne for arbejderne paa Ørholm Papirfabrik af 1873 bestemte i § 8 blot, at "alle klager, tvistigheder og andragender vedrørende fabriken afgøres af fabrikmestrene". På samme måde var arbejderne ifølge reglementet for Aug. Neuberts Fabrik af 1880 § 6 underkastet det opsynshavende personale, som havde magt til "at anordne straffe, mulcter, afskedigelser etc. efter fabrikherrens forskrifter". Men troede en arbejder sig forurettet ved disse befalinger m.v. "står det ham frit at henvende sig med besværing herover til fabriksherren". Også på "Ny Carlsberg" forbeholdt Jacobsen junior sig en overordnet

1. *Axel Nielsen*, III, 1, p. 155 f; *Wilhelm Stieda*, *Das Gewerbegericht* (1890), p. 38 ff. Om administrative konfliktoorganer i det 18. århundredes Tyskland se *Horst Heinrich Gellbach*, *Arbeitsvertragsrecht der Fabrikarbeiter im 18. Jahrhundert*, p. 45 ff.

myndighed, men sidestillede dog inspektørerne i henseende til disciplinærmyndighed med sig selv, jfr. § 19: "Bøderne dikteres af inspektøren eller undertegnede".

2. Faglig voldgift

DL 1-6-1 rummer den fortsat gældende hjemmel i dansk ret til at lade sager frivilligt voldgive. Efter Danske Lov kan parterne voldgive deres sag med eller uden en opmand. Afgørelsen står ved magt indenfor fuldmagtens grænser. Afgørelse ved voldgift har altid været typisk og praktisk ved kontraktforhold af indviklet og vidtløftig natur. Det er derfor ikke så mærkeligt, at voldgiftsformen tidligt fandt grobund i arbejdsretlige sammenhænge.

Voldgiften i interessekonflikter, den faglige voldgift, fik voksende betydning i takt med organisationernes fremvækst. Imellem enkelt-individer, arbejdsgiver og arbejder, var det retlige forlig at foretrække, hvor det interne forsøg på at nå en mindelig orden var strandet. I øvrigt stod enkelte arbejdsgivere ikke fast på altid selv at ville løse individualkonflikter.

På Commichaus fabrik i Silkeborg bestemte fabriksordenen af 1893 i § 8, at sager om skade på maskiner og materiel forvoldt ved arbejderes kådhed eller onde vilje skulle bedømmes "enten af principalen selv eller om det ønskes af to uvildige mænd".

Normalt bestod voldgiftsretternes funktion i tolkning af kontrakter, og deres kendelser havde kun virkning som retlige afgørelser. Initiativet til nedsættelse af en voldgiftsret toges i visse tilfælde af kommunale instanser, byråd eller borgmester, men hyppigere af de implicerede parter. Overenskomsterne kom efterhånden til at rumme bestemmelser, der henviste kommende tvister til mægling eller voldgift.

Mellem Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i København og Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund udarbejdedes i 1895 et sæt såkaldte "voldgiftsregler" for behandling af faglig strid. I § 1 kræves, at uenighed af faglig karakter skal søges bilagt af et stående mæglingsudvalg. Hvis det mislykkes, skal sagen efter § 2 henvises til de to bestyrelser til forhandling, og hvis det mislykkes, skal sagen henvises til en voldgiftsret. Det er dog en forudsætning, at bestyrelserne på organisationernes vegne forpligter sig til at underkaste sig voldgiftsret-

tens kendelser samt fraskriver sig retten til at søge striden påkendt ad almindelig retslig vej. Dernæst følger nogle bestemmelser om økonomisk sikring af voldgiftssagens gennemførelse¹.

Efterhånden begyndte man at nedsætte voldgiftsretter for en hel by eller for byens samvirkende fagforeninger, ligesom der gjordes til- løb til en landsdækkende voldgiftsret for alle fag i 1898, idet De Sam- virkende Fagforbund og Arbejdsgiverforeningen nedsatte et fællesud- valg til afgørelse af konflikter i lokalafdelingerne².

Spørgsmål om forståelse af priskuranter afgjordes normalt af de faglige voldgiftsretter, som nedsattes af parterne konkret i hvert til- fælde.

Det var ifølge Hustømrernes Voldgiftsrets forretningsorden af 6. oktober 1887 § 1 voldgiftsrettens formål at fortolke prisfortegnelsen af 1883, at afgøre alle tvistigheder, der i så henseende kunne opstå imellem mestre og svende, samt tillige "at rette de mangler, der efter- hånden måtte findes i prisfortegnelsen, og tilføje nye priser, hvor ret- ten måtte finde anledning dertil".

I sag nr. 13 fra 1887 havde voldgiftsretten modtaget en skrivelse fra en tørmester F. Nielsen, der forespurgte om den korrekte pris for visse arbejder, eftersom det forekom ham, at der måtte være en fejl i prisfortegnelsen. Alligevel svarede retten, "at den mangler be- myndigelse til at forandre eller rette prisfortegnelsen; men at den for- ventede en saadan i den nærmeste tid, hvorefter såvel denne som an- dre sager vilde blive taget under overvejelse".

Principielt set havde voldgiftsretten en almindelig bemyndigelse ifølge § 1 til at korrigere mangler og tilføje nye priser i priskuranten. Øjensynlig har man ikke benyttet sig deraf, men afventet konkret be- myndigelse fra de to organisationer bagved, nemlig Københavns Tøm- rerlaug og Hustømrerforeningen i København³.

1. Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i København. E.A.

2. *G. Nørregaard*, p. 392 ff. Om oprettelsen af en række faglige voldgiftsretter og deres sammensætning, se p. 422-26. *Henry Bruun*, p. 390-99. Om svaghederne ved faglig voldgift se *Carl Ussing*, Foranstaltninger imod brud på overenskom- ster, i: *Carl Ussing i Skrift og Tale. Afhandlinger, Foredrag og Livserindringer* ved Oluf H. Krabbe (1933), p. 162.

3. Skrivelser fra forskellige forbund til DSF vedr. voldgiftsretter i de respektive forbund. LO's arkiv, nr. 15/1895 Arbejdsret. ABA.

En sag fra 1892 fandt ingen løsning, men endte foreløbigt med, at laugets repræsentanter i retten betragtede forretningsordenen som kuldkastet, forlod mødet og nedlagde deres mandat, fordi der ikke kunne opnås enighed om at vælge en opmand. Hustømmerforeningens repræsentanter havde på deres side tilkendegivet, at deres mandat ikke hjemlede dem ret til et sådant valg, eftersom sagen vedrørte forlængelse af arbejdstid for nogle arbejdere, der skulle transporteres frem og tilbage til Middelgrunden. Svendene motiverede nærmere deres opfattelse og holdning i sagen og forklarede, at eftersom der hverken kunne opnås majoritet for en kendelse eller for at afvise sagen, havde man foreslået den henvist til det udvalg af mestre og svende, som skulle udarbejde forslag til løsning af forskellige arbejdsforhold, d.v.s. til et fagpolitisk organ, eftersom man mente, at mandatet til at revidere eller gøre tilføjelser til priskuranten ikke desto mindre forbød dem at henvise sådanne tvivlsspørgsmål til opmandsafgørelse¹.

Til brug ved afgørelsen af sådanne stridigheder fik man i 1908 et regelsæt, de såkaldte "normer for regler for behandling af faglig strid", som var udarbejdet af det af indenrigsministeren nedsatte Fællesudvalg af 1908. Men faglig voldgift var ikke altid rette forum i en fagpolitisk konflikt. Om denne konkrete sag er blevet løst politisk, ved overenskomst, eller om den indankedes for domstolene, fremgår ikke af arkivmaterialet. Denne tavshed kunne tale for, at sagen var søgt fremmet ad politisk vej.

3. *Den permanente voldgiftsret*

I henhold til et tillæg til Septemberforliget af 1899 oprettede hovedorganisationerne "Den permanente voldgiftsret". På grund af de følgende års praktiske erfaringer blev der efter indstilling fra "Fællesudvalget af 1908" vedrørende arbejdsstridigheder ved lov nr. 81 af 12. april 1910 om oprettelse af en fast voldgiftsret i stedet for den hidtidige voldgiftsret oprettet en egentlig domstol, hvis kendelser var retskraftige og inappellable, jfr. § 16.

1. Hustømmerernes voldgiftsret. LO's Arkiv, nr. 15/1895 Arbejdsret. ABA.

Den faste voldgiftsret skulle behandle sager om krænkelse såvel af Septemberforliget som af kollektivaftaler i øvrigt samt problemet om påklagede beslutningers ugyldighed som overenskomststridige¹. I rene interesselister, hvor der ikke var tale om brud på overenskomsterne, kunne sagen ikke indbringes for den faste voldgiftsret. Til løsning af disse konflikter indførtes forligsmandsinstitutionen ved lov nr. 82 af 12. april 1910.

Med Septemberforliget af 1899 og dettes processuelle overbygning, den faste voldgiftsret, tog dansk arbejdsret et afgørende skridt hen imod et kollektivistisk standpunkt og væk fra det individualistiske, som indtil da havde præget den arbejdsretlige opfattelse. Efter de individualistiske teorier var en kollektiv overenskomst kun en norm for de individuelle kontrakter, mens organisationerne som sådanne ikke tillagdes nogen ret som juridiske personer. Efter det kollektivistiske standpunkt kan organisationen støtte ret direkte på overenskomsten, ligesom den har påklageret både for enkeltarbejderen og for sig selv².

1. Om foranstaltninger imod brud på overenskomster og en særlig domstol til varetagelse af sådanne sager, se Carl Ussing i Skrift og Tale, p. 159 ff.

2. Carl Ussing i Skrift og Tale, p. 195 ff.

Kapitel III.

BRUD PÅ ARBEJDSRETlige
ENKELTKONTRAKTER*1. Almindelige kontrakt- og strafferetlige principper*

Allerede naturretslæren havde anerkendt det almindelige gensidigheds- og ligevægtsprincip, at ydelse var betinget af modydelse i gensidigt bebyrdende retsforhold. Fra midten af det 18. århundrede anerkendtes i dansk retspraksis en uvirksomhed som følge af brud på en sådan gensidigt bebyrdende kontrakt. Men kontraktbrud udgjorde ikke blot et retsgrundlag for medkontrahenten til at kræve visse misligholdelsesvirkninger opfyldt; kontraktbrud var i sig selv noget lovstridigt, der dels medførte, at aftalen eo ipso måtte anses for hævet og dels herudover kunne medføre andre sanktioner i form af bøde, erstatning m.v.¹.

Hvis arbejdsgiveren efter 1800-fr. § 1, stk. 7 bortjog sin svend i utide, skulle han give 2 mark daglig for den resterende tjenestetid og sven- den dog være fri for sin forpligtelse efter kontrakten og berettiget til at søge arbejde andetsteds.

Såfremt en svend forlod mesterens tjeneste i utide eller uden opsigelse, skulle han som opfyldelsesinteresse erstatte mesteren tab og skade derved samt lide straf af 4 dage i fængsel på vand og brød efter 1800-fr. § 1, stk. 8, som om udeblivelse uden lovligt forfald bestemte, at sven- den for hver sådan forsømt arbejdsdag skulle bøde 48 skilling til lige deling mellem byen og mesteren. Bøden til mesteren må dog nok opfattes som en slags erstatning for dennes tab.

Efterhånden som man i løbet af det 19. århundrede fik opbygget en fastere misligholdelseslære, blev også for arbejdsaftaler de almindelige hæveregler afgørende, mens man mere og mere forlod pønall- eller straffesystemet i aftaleretlige forhold. Hver af parterne kunne hæve kontrakten efter de almindelige regler om bristende forudsæt- ninger eller væsentlig misligholdelse fra modpartens side. Men selv

1. *Thøger Nielsen*, p. 268 ff.

om misligholdelsen var væsentlig, skulle den gøres gældende straks eller inden en passende tid, ellers fortabtes retten.

Hvis arbejdsgiveren hævdede kontrakten efter reglerne om bristende forudsætninger, tilkom der arbejderens godtgørelse for lovligt gjorte udlæg og løn i forhold til det udførte arbejde. Skyldtes ophævelsen arbejderens brøde, kunne arbejdsgiveren forlange opfyldelsesinteressen (UFR 1888.1055). Skyldtes ophævelsen arbejdsgiverens brøde, kunne arbejderens kræve opfyldelsesinteressen, som om han var lovligt afskediget (UFR 1876.799, 1893.342, 1875.292).

At egentlige injurier og vold imellem parterne fortsat måtte medføre strafferetligt ansvar er klart, men også mere uhåndgribelige forseelser som "modvillighed og trodsighed" skulle efter 1800-fr. § 11, stk. 7 medføre straf enten bestående af bøder til de fattige indtil 2 rdr eller af fængsel på vand og brød i 2 til 4 dage. Disse ulydighedstilfælde kunne formentlig ved siden af det pønale ansvar give arbejdsgiveren adgang til at hæve kontrakten¹.

Efter det herskende konfliktløsningssystem i første halvdel af 1800-tallet blev mange sager ordnet enten af arbejdsgiveren selv eller af faglige (laugene f.eks.) eller administrative organer (virksomheden selv, Fabrikسدirektionen, magistraten). Den følgende undersøgelse af retsforholdet mellem arbejdsgiver og arbejder i tilfælde af kontraktbrud søges derfor belyst både ved Fabrikسدirektionens justitsprotokol og på grundlag af domsmateriale ud fra et ønske om at analysere et nogenlunde repræsentativt materiale.

2. Hæveadgang i anledning af misligholdelse

Det er ikke hensigten her at komme nærmere ind på udviklingen af hæveretten i almindelighed i dansk formueret i den omhandlede periode². Derimod skal et forsøg gøres på at belyse enkelte sider af misligholdelsens retsvirkninger i arbejdsretlige kontraktforhold.

1. *Jul. Lassen*, S.D. (1897), p. 709 ff; *Gram*, Den danske Formueret, II, p. 495 ff; *Algreen-Ussing*, Den danske Kriminalret, p. 643.

2. Der kan i det hele henvises til *Thøger Nielsen*, p. 268 ff. Se også *Ditlev Tamm*, Fra "Lovkyndighed" til "Retsvidenskab", (1976), p. 218 ff.

En sag om brud på en arbejdsretlig aftale mellem indehaveren af det kongelige operaprivilegium, Pietro Mingotti, og en udenlandsk danserinde, Giovanni Orlandi, nåede frem til Højesterets afgørelse i 1755-56. Forholdet hvilede på en skriftlig kontrakt. Omstændigheder, som kunne vække tvivl om aftalens gyldighed og endelighed, forelå ikke. Arbejdsgiverens skuffede forventninger til danserindens dygtighed var ikke nok til at omstøde kontrakten, når han ikke i denne særlig havde betinget sig en vis færdighed¹. Der forelå følgelig et tilfælde, hvor arbejdsgiveren opsagde arbejderen i utide. Han måtte derfor enten betale hele det lovede beløb eller lade danserinden fortsætte arbejdet i de aftalte 16 måneder.

Rådstueretten eller magistraten havde dømt Mingotti til at udbetale halvdelen af det accorderede beløb, mens bytinget havde dømt Mingotti til at betale hele det lovede beløb med fradrag af allerede betalt løn m.v. Højesteret stadfæstede bytingsdommen i 1756.

Den 3. december 1755 udstedtes med hjemmel i et reskript til magistraten af 28. november en rådstueplakat ang. tjenestetyende i København. Den bestemte i § 8, at den husbond, som nægtede at modtage tyende til fardag bl.a. skulle erlægge 1/2 års løn, mens § 9 bestemte, at den husbond, som bortviste nogen af tjenesten uden gyldig årsag, skulle betale fuld løn for resten af tjenestetiden indtil fratræden efter lovlig opsigelse.

Rådstueretten kunne have bygget på en analogi med § 8 eller det deri udtrykte princip, mens bytinget og Højesteret kunne have fulgt princippet i § 9. For Højesterets vedkommende ville denne tolkning ikke være urimelig, eftersom afgørelsen skete i tiden efter 1755-plakaten. Om byretsdommeren eller rådstueretten havde haft forhåndskendskab til plakaten, er ganske usikkert; heller ikke i DL 3-19 var der støtte at hente, idet DL 3-19-15 ikke gav direkte regler om husbonds opsigelse i utide, men kun om nægtet modtagelse.

Rådstueretten kunne have fulgt dengang gængse romanistiske principper om *locationibus et conductionibus*, ligesom C. D. Hedegaard, der i sine bemærkninger ad 3-19-15 henviste til Lubeck Stadsret III-VII-5 og 6, som i stedet for 1/4 løn talte om 1/2 løn for den husbond, som nægtede at modtage tyendet efter aftale.

1. Thøger Nielsen, p. 262, jfr. Thøger Nielsen, Uddrag af Højesterets Voteringsprotokoller, p. 32 ff.

Voteringen i Højesteret viser imidlertid, at det ikke var arbejdslejesynspunkter, men rene kontraktsynspunkter, der dominerede domernes forestillinger. Således udtalte Klevenfeldt: "... contract, som er sluttet med fælles samtykke, kan ikke ophæves uden fælles samtykke ..." og Stampe: "Da Mingotti har oprettet en contract absq. clausula, faar han holde sig den efterrettelig ...". Også bytingsdommeren har formentlig fulgt disse principper med støtte i 5-1-1¹.

Mange sager nåede ikke frem til domstolene. De er på trods heraf vigtige for kendskabet til arbejdsrettens historiske udvikling, selvom de sjældent bringer væsentlige bidrag til den almindelige misligholdelses- og ugyldighedslæres udvikling.

Den 25. september 1783 klagede Le Moine til Fabriksdirektionen over en ugift pige, Anne C. Davidsdatter, som ved kontrakt havde forpligtet sig til at lære florvæverprofessionen i 5 år, og som nu havde forladt fabrikken uden at ville indfinde sig igen og udstå sin læretid. Han krævede derfor dels 12 rd, som hun skyldte ham, og dels, at hun vendte tilbage og opfyldte kontrakten.

Den 23. oktober resolverede direktionen, at pigen skulle have en vævestol til disposition i sit hus og på den måde udstå sin læretid. I november 1784 var den gal igen. Pigen havde giftet sig med en matros og skulle nu igen have forladt lærepladsen. Atter anmodede Le Moine om direktionens bistand til at få hende i arbejde. Det lykkedes åbenbart ikke. Året efter den 13. oktober resolverede direktionen, at hendes kautionist skulle betale, hvad hun skyldte arbejdsgiveren for sin misligholdelse².

Man kan ikke beskyldte direktionen for at fare hårdt frem imod kvinden, der jo vitterligt havde misligholdt sin kontrakt. Man søgte efter bedste evne ved en mindelig ordning at fastholde kontraktforholdet. Og først da dette mislykkedes, skred man til ophævelse. Hvor meget kautionisten skulle betale i bøde og erstatning for misligholdelsen fremgik imidlertid ikke af protokollen.

En sag af en noget anden og mere vidtrækkende art indbragtes den 7. maj 1785 via Kommercekollegiet til Fabriksdirektionen fra 16 svende hos fabrikant Le Moine. Klagen gik ud på, at han 3 gange hav-

1. C.D. Hedegaard, Om Lovens tredie Bog (1774), p. 709; Der Kayserlichen Freyen und des Heiligen Reichsstadt Lübeck Statuta und Stadtrecht (1586).

2. Justitsjournalen nr. 31/47 og 64. R.A.

de nedsat deres løn. 1. gang 3 sk., som kommercekollegiet havde godkendt som fast takst i 1784; 2. gang den 6. oktober havde han igen trukket 2 sk. pr. styk og i vinter på ny 2 sk. Svendene havde ikke fået advisering derom eller lejlighed til at være med til at aftale prisen. De befandt sig nu alle i stor gæld til fabrikanten, som ikke blot nedsatte deres løn, men også modregnede deres gæld i den reducerede løn. Direktionen anmodede Le Moine om en erklæring i sagen. Den forelå 12. juli 1785 og indledtes med følgende begrundelse: "Den første årsag, hvorfor han har afkortet i deres arbejds løn er, for han derved sættes i stand til at holde priis med udenlandske floerer", altså et hensyn til konkurrenceevnen. Den anden årsag havde mere form af klage over svendenes forsømmelighed med arbejdet. De skulle efter hans udsagn kun arbejde 2-3 dage om ugen med den følge, at han ikke kunne levere så meget, som han gerne ville, hvis folk var flittige. Han benægtede ikke, at direktionen allerede den 2. november 1778 havde givet ham ordre til at "betale i arbejds løn, hvad folkene forlangte, men naar saadant vedblev, skulle fabriken snart gaae overstyr". Han havde derfor besluttet, at hans folk ikke måtte få mere i arbejds løn, end arbejderne fik i England og andre fremmede steder, så han kunne holde pris med fremmede fabrikker. Han tilføjede, at folkene kunne tjene det tredobbelte med den pris, hvis de passede deres arbejde i stedet for at gå og drikke og svire i ledige timer. Dette skulle være årsagen til, at de satte sig i gæld og fattigdom. Han kunne bevise, at hans fabrikmestre fik en passende løn, som de kunne leve af, og at svende og drenge fik fuldkommen betaling for, hvad de producerede. Han anmodede derfor direktionen om, "at den vil overlade ham at accorder med sine folk om deres fortjeneste, da han ej skal overtræde billighed".

Direktionen fandt svendenes klage ubillig og resolverede, at det skulle betydes dem i en skrivelse¹.

Set med vor tids øjne må Fabriksdirektionen siges at have afgjort sagen noget ensidigt. Men det behøver ikke at være skudt alt for meget over målet, når den temperamentsfulde Le Moine klagede over svendenes dovenskab og forsømmelser. Svendenes "blå mandag" kæmpede også andre arbejdsgivere forgæves imod. En sviretur kunne strække sig over flere dage. Det er derimod svært at forstå, at Fabriksdirek-

1. Justitsjournal nr. 55/56. R.A.

tionen kunne godtage arbejdsgiverens ensidige nedsættelser af stykbetalingen og endnu mere, at den ganske trygt turde overlade ham at "accordere" med folkene om den fremtidige fortjeneste.

Den senmerkantilistiske iver efter at fremme indenlandsk industri og produktion gjorde argumentet om konkurrenceevnen rimeligt for direktionen. Måske kunne den ensidige lønnedsættelse tænkes at stride imod det hævdvundne takstsystem, som var hjemlet i Danske Lov 3-4-8, men løn- og pristakster var i det 18. århundrede ud fra *justum pretium*-princippet maksimaltakster. Det var derfor ikke blot mindre odiøst at nedsætte lønnen, men direkte impliceret i maksimaltakstbegrebet. Svendenes klage mundede ikke ud i et ønske om at ophæve arbejdsforholdet. Det var et ulykkeligt råb om hjælp. Allerede derfor er det ikke muligt at fundere på, om den ensidige nedsættelse af arbejdsgiverens vederlag af en domstol kunne være blevet opfattet som en bristende forudsætning for kontraktforholdets fortsatte eksistens. Ligesom i de foregående sager synes ingen at tænke i denne bane. De oprindelige aftaler mellem mestre og svende var gyldigt indgåede. Sandsynligvis forelå der ikke skriftligt udformede kontrakter, eller de skriftlige kontrakter var så generelt udformede, at de gav arbejdsgiveren frie hænder med hensyn til at sætte prisen pr. udført enhed. Hvis de havde rummet et tilsikret fast beløb, ville det nok være kommet frem i forbindelse med klagen.

Efter 1817 overførtes Fabriksjurisdiktionens kompetence til Københavns politiret¹. Stikprøver i rettens journal til 1. protokol fra 1820'erne viser, at af 26 udvalgte sager af arbejdsretligt indhold blev ca. 21 afgjort ved forlig, mens 4 blev afgjort ved dom, og 1 formentlig blev hævet uden videre foretagelse.

Blandt de forligte sager fra disse år, som rummer interesse i denne sammenhæng, kan nævnes sagen mellem en tøjfabrikør og hans væversvend. I en skrivelse af 12. april 1825 beklagede arbejdsgiveren sig over det udførte arbejdes mådelige kvalitet og over svendens opsætsighed, hvorimod svenden beklagede sig over, at arbejdsgiveren havde ladet ham gå arbejdsløs i flere perioder uden godtgørelse og nu efter

1. Københavns politiret var allerede da af et anseeligt omfang, og rettens efterladte arkivalier er et mylder af protokoller, dels rettens 5 protokoller, dels politidirektørens protokoller, som det er vanskeligt at orientere sig sagligt-systematisk i, eftersom indgangen til protokollerne via registre m.v. må ske efter parternes navne og i en vis kronologi.

afsked ikke havde villet forsyne ham med lovlig attest. Yderligere havde han ikke fået afregnet sit arbejdsmellemværende, idet fabrikøren tilbageholdt hans kontrabog. Der blev sluttet forlig i sagen den 23.4. 1825¹.

Ud over at vise politirettens bestræbelser på at fortsætte Fabriksdirektionens praksis ved så vidt muligt at fremkalde forlig og i øvrigt mere i almindelighed at fremtræde som en triviell gentagelse af den gammelkendte historie med arbejdsgiverens udnyttelse af afskedsattesterne til at chikanere en arbejder, jfr. straks nedenfor, rummer sagen ikke meget af interesse for den formueretlige side af sagen.

3. Opsigelsens retsvirkninger

Et meget stort antal opsigelsessager opstod ikke alene, fordi en arbejder var blevet eller selv havde sagt op, men fordi arbejdsgiveren derudover nægtede at udlevere den afskedsattest, en arbejder eller svend havde krav på af hensyn til muligheden for at søge andet arbejde. Følgen var, at den pågældende enten var tvunget til at vedblive med at arbejde trods opsigelse eller afsked eller måtte gå arbejdsløs uden enhver indtægt og med fare for at blive arresteret og straffet som løsgænger.

To dugmagersvende beklagede sig den 19. februar 1783 over deres mester, Carl Holm. De havde arbejdet hos ham i over et fjerdingår og opført sig pænt og anstændigt og mente ikke, at de havde givet årsag til afsked. Mesteren på sin side var misfornøjet med deres arbejde og havde nægtet at udlevere dem deres afskedsattest. De beklagede sig over, "at en mester maae give afsked, men derimod en svend skal opsiges 6 uger forud", og tilføjede, at dette sammen med nægtelsen bragte dem "i største forlegenhed, da de maaske kunde faae arbeide hos en anden mester, men Holm af bare malice søger ved saadan leilighed at tvinge dem". De er fredselskende mennesker, som ikke kan udstå daglig fortræd, og for at undgå "onde følger" anmodede de Fabriksdirektionen om at hjælpe dem til deres retmæssige afskedsattest.

1. Københavns politiret, 1. protokol. Behandlede Sager. 12/2272. Journal 1820-32. L.A.

Fabriksdirektionen afgjorde sagen i mindelighed, og svendene fortsatte i deres arbejde hos Holm¹.

Den 20. februar 1783 rummer journalen en bemærkning om, at floerfabrikant Le Moine har tilskrevet direktionen om en floervæversvend, at han "for at vise direktionen all föyelighed" meddeler den pågældende svend sin tilladelse til at arbejde for hvem han lyster med forbehold af den ret, som Le Moine måtte få over ham ifølge en udtagen stævning og sagsanlæg ved Hof- og Stadsretten.

Direktionen henlagde skrivelsen til efterretning. Den var tydeligvis uvillig til at behandle sager, som samtidig forelagdes domstolene til afgørelse².

Birthe J. Christophers klagede den 23. april 1783 over sin arbejdsgiver, hos hvem hun havde arbejdet i 14 år. Hun mente selv, at hun havde udført alt det hende pålagte arbejde på bedste måde. Hun ville gerne arbejde for ham, når han blot gav hende tilstrækkeligt med råmaterialer til bearbejdelse. Hun ville gerne beholde det materiale, hun havde; men han havde forlangt det tilbage, skønt hun først var pligtig at aflevere det, når hun fik tilladelse til at arbejde hos hvem hun ville, d.v.s. såsnart hun fik sin afskedsattest. Hun beklagede sig over, at hun havde måttet gå ledig 2 à 3 dage om ugen og i de sidste 4 uger ikke havde haft noget som helst arbejde til at underholde sig selv og sine 3 børn, idet hendes mand ikke var arbejdsdygtig efter en skade, han pådrog sig i kongens tjeneste. Han havde dog arbejdet lidt hos hendes arbejdsgiver, men kunne ikke udholde det i længden. Hun frygtede, at hun måtte sulte ihjel, fordi hendes arbejdsgiver "muelig af had ville afskedige hende uden afskedsattest under henvisning til at "hun staaer i hans debet", således at hun ikke kan få andet arbejde. Hun anmode- de derfor direktionen om "at Schmidt vorder tilholdt enten at give hende arbejde eller at give hende attest til arbejds erholdelse hos andre".

Også denne sag afgjorde Fabriksdirektionen i mindelighed, uden at man af protokollen kan se, om det ene eller det andet ønske blev resultatet³.

1. Justitsjournalen nr. 13. R.A.

2. Justitsjournalen nr. 14. R.A.

3. Justitsjournalen nr. 17. R.A.

Den 2. september 1783 indkom en fornyet klage fra en af de to dugmagersvende, som havde klaget over uberettiget afsked den 19. februar. Han fremførte samme klage, at han havde fået sin afsked, men uden attest, fordi arbejdsgiveren hævdede at have 11 skill. til gode hos ham, mens klageren derimod mente at have et tilsvarende krav hos arbejdsgiveren. Direktionen afsagde den 18. september følgende resolution eller kendelse: "Ved denne sags undersøgelse befandtes, at klagerens foredragende medførte urigtighed og derfor blev tilholdt at betale mesteren de 11 sk., imod han blev meddelt afskedsattest".

Systemet med mulighed for lån og forskudsudbetaling af lønnen var langt mere til arbejderens ulempe end til hans fordel, i den forstand at han bragte sig i økonomisk afhængighed af arbejdsgiveren og dermed bandt sig til at forblive på en arbejdsplads, indtil det lykkedes ham at betale, eller indtil arbejdsgiveren gav ham hans opsigelse¹.

En silkevæversvend indklagede 15. juli 1784 sin arbejdsgiver for nægtelse af afskedsattest. Han mente selv, at han havde opsagt sit arbejde lovligt efter 10 måneders ansættelse. Han anmodede derfor direktionen om bistand. Arbejdsgiveren blev derefter tilskrevet med anmodning om at indberette årsagen til den nægtede afskedsattest. Det var åbenbart fuldt tilstrækkeligt. Den 29. juli indsendte arbejdsgiveren svendens attest til direktionen, og den 4. august videresendtes den til klageren. Direktionens brev, hvori man udbad sig en forklaring, må åbenbart have virket som et moralsk pres på den arbejdsgiver, der ikke kunne fremføre klare grunde til nægtelsen. Fabriksdirektionen var ikke ensidig arbejdsgivervenlig i sin grundholdning².

En floervæversvend hos den åbenbart noget vanskelige arbejdsgiver Le Moine forelagde en klage, hvoraf fremgik, at arbejdsgiveren i en kontrakt havde lovet ham 3-4 vævestole, at holde ham med fri husleje samt betale 13 rd til brændsel. Før kontraktens udløb havde han fået sin afsked, var sagt op i logiet og havde fået frataget sit værktøj. Svenden mente, at han havde 14 rd til gode - 13 rd til brændsel samt 2 rd for nogle forklæders forfærdigelse.

Direktionen resolverede, at arbejdsgiveren dels skulle give svenden sin attest og dels afgøre sit mellemværende med ham. 2. januar 1783

1. Justitsjournalen nr. 30. R.A.

2. Justitsjournalen nr. 42/43. R.A.

meddelte Le Moine, at mellemværendet nu var afgjort. Men der kom stadig nye klager ind fra svenden. Sluttelig resolverede dog direktionen, at da svenden ikke kunne bevise sine fordringers rigtighed, "saa maae han des angaaende henvende sig til lands low og rett".

Direktionen ville ikke selv afgøre tvivlsomme sager, som savnede et tilstrækkelig klart retsgrundlag, eller som ikke kunne løses i mindelighed. Man henviste derfor svenden til de almindelige domstole¹.

1. august 1788 var den gal igen hos Le Moine. En mestersvend indsendte en klage til General Land Oeconomie og Commercecollegiet over, at han i utide og på en ulovlig måde var blevet udsat af sin tjene-
ste trods den mellem parterne oprettede kontrakt. Kollegiet videre-
sendte klagen til Fabriksdirektionen med en anmodning om benefi-
cium paupertatis til brug for et sagsanlæg. Fabriksdirektionen ønske-
de dog ikke at antage sagen til behandling, men henviste klageren til
"lov og rett" d.v.s. til domstolene. Han anlagde herefter sag ved Hof-
og Stadsretten. Det blev Le Moine meget vred over. I en klage til di-
rektionen 14. december besværede han sig over søgsmålet, eftersom
mestersvenden ikke skulle have opført sig, som han burde. Han anmo-
dede om, at svenden måtte blive indkaldt til en irettesættelse, så han
for fremtiden kunne blive fri for sådanne anklager, der "spilde ham
tiiden og tilbagesætter ham i fabrikkens forretninger". Han anmode-
de direktionen om at hjælpe sig med at afværge processen og udlove-
de attestation om mestersvendens opførsel. Protokollen udviser ingen
resolution ved sagen². Men direktionen synes som sagt forsigtig i
tvivlsomme sager.

Også politirettens arbejdsretlige sager fulgte det fastlagte noget tri-
vielle mønster, hvoraf opsigelsessager med chikanerier omkring af-
skedsattesten udgjorde hovedparten af de behandlede afgjorte sager.

Blandt de sager, som nåede frem til domsafsigelse var sagen mellem
en strømpevæversvend C. F. Freytag og en strømpefabrikør J.F. Wen-
del. Svenden sagsøgte sin arbejdsgiver dels for at få sin afskedsseddel
udleveret, dels for at få ham straffet, fordi han skulle have ophidset
de andre svende imod ham, ladet ham vente på materialer og "forle-
det ham til kortspil og drik paa værkstedet". Strømpefabrikøren på
sin side krævede svenden straffet, fordi han skulle have forladt hans

1. Justitsjournalen nr. 6. (13.121782). R.A.

2. Justitsjournalen No. 94. R.A.

tjeneste ulovligt. Retten fandt ikke, at fabrikøren havde gjort sig skyldig i de påståede chikanerier, ej heller at svenden skulle være berettiget til at kræve sin afskedsseddel udleveret, fordi han dels stod i gæld til arbejdsgiveren, dels havde forladt tjenesten uden lovlig opsigelse eller tilladelse. Svenden blev derfor efter 1800-fr. § 1, stk. 8 idømt 4 dages fængsel på vand og brød samt tilpligtet at vende tilbage i fabrikørens arbejde og blive der, indtil han på lovlig måde kunne forlade det. Der lå alvor bag truslen om straf for ulovlig udeblivelse fra tjenesten¹.

Det kunne synes, som om de ubeføjede eller ubeviste beskyldninger imod arbejdsgiveren her har været medvirkende til, at sagen fik det alvorlige udfald for arbejderne. Men det var langt fra altid, at det gik så skævt for denne part.

Svenden J.A. Böckmann havde arbejdet nogle dage hos mesteren C. Aagaard, hvorpå de var enedes om hans afsked, ligesom han også havde fået en afskedsseddel; men den bar følgende bemærkning: "at han i sit Arbeide ei kunde være tjent med ham" (svenden). Derfor påstod svenden mesteren tilpligtet at udfærdige en neutral afskedsseddel. Retten fandt, at påstanden måtte tages til følge med følgende begrundelse: "thi, ligesom der ikke, efter anordningerne og ifølge naturen af det forhold, som finder sted mellem haandværksmestre og deres svende, kan tillægges ham nogen saadan herskabelig magt over disse som den, der tilkommer huusbonden relativ til sit tyende, saaledes kunne ei heller afskedssedlerne efter deres hensigt betragtes som skudsmaal, eller mesterne være forpligtede eller berettigede til deri at indføre noget vidnesbyrd, hvorved svendenes forhold i moralsk eller anden saadan henseende characteriseres". Man henviste yderligere til pl. af 6. april 1813, som i § 13 netop anførte, hvad en afskedsseddel skulle indeholde for murere og tømrere.

Mesteren blev dømt til under en daglig mulct af 1 Rbd sølv til fattigvæsenets hovedkasse at meddele svenden en anordningsmæssig eller lovlig afskedsseddel².

Det samme indtryk, som Fabrikسدirektionen efterlader, af en vilje til at give fair play, synes også politiretten at efterlade sig. Det skinner måske allerrenest ud af de talrige forlig, som det lykkedes at etablere. Ulempen for eftertiden ved forligsafgørelsen ligger i, at det er

1. Københavns Politiret. 1. prot. Domsprotokol 35/2757. (25.5.1825). L.A.

2. Københavns Politiret. 1. prot. Domsprotokol 65/3224. (11.6.1825). L.A.

vanskeligere at gennemskue rettens opfattelse, når der i sagen kun er bevaret et privat klagebrev, evt. en modklage, og ellers kun en notits i journalen og i forhørsprotokollen om, at sagen er sluttet som forliget den og den dag

I 1845 overtog Kriminal- og Politiretten de politiretlige sager, herunder også de almindelige arbejdsretlige sager. Tendensen fra 1. protokol fortsattes her. Efter en stikprøveanalyse af Kriminal- og Politirettens journal blev ud af 43 arbejdsretlige sager 27 forliget, 10 hævet og 4 henlagt, mens der blev afsagt dom i 2 sager. De fleste udsprang af uenighed om lønkrav, nægtet udlevering af de ulyksalige afskeds-sedler, eventuelt i forbindelse med bortvisning eller bortgang fra arbejdet.

Fabriksdirektionen søgte ofte enten at fremskaffe en afskedsattest, hvor ingen misligholdelse fra arbejderen forelå, eller at foranledige arbejdsforholdet fortsat, selv om der måske kunne hævdes at have foreligget misligholdelse fra en af siderne. Man søgte at fastholde kontrakten og skaffe naturalopfyldelse; problemet om ophævelse og erstatning for misligholdelse overlod direktionen til de almindelige domstole. Politirettens afgørelser fortsatte længe i det samme spor tildels på grund af reglen om afskedsattest. Såfremt arbejderen stod i gæld til arbejdsgiveren, krævede politiretten også naturalopfyldelse i stedet for erstatning. Udfra en realistisk betragtning var naturalopfyldelsen nok bedre for arbejdsgiveren end et uerholdeligt erstatningskrav.

Muligheden for at gennemtvinge en opfyldelse af den påtagne arbejdsforpligtelse indskrænktes i første halvdel af det 19. århundrede. Specielt vedrørende tyendeforholdet havde fr. af 25. marts 1791 i § 9 foreskrevet, at retten skulle yde husbonden bistand til at skaffe bortrømt tyende tilbage i tjenesten, ligesom den foreskrev en nærmere straf og erstatning for forseelsen.

Kancelliet havde som svar på en forespørgsel fra en herredsfoged under 7. september 1841 om forståelsen af den nævnte § 9 udtalt, "at det ansees tilstrækkeligt, at den paagjældende af vedkommende sognefoged ved politimesterens foranstaltning gives en paamindelse om at vende tilbage, idet han gjøres opmærksom paa følgerne af hans vægning".

I motiverne til Tyendeloven af 1854 kommenteres forbindelsen mellem forslagets §§ 51-53 og kancelliets holdning: "Naar politiets medvirkning indskrænkes saaledes, har den ikke meget at betyde, og en

virksommere er vanskelig at gjøre gjældende. Man har troet, at den helst ganske maatte undværes”.

Gram fandt i sin lærebog over den danske formueret en sådan tvang uforenelig med det inderlige og gennemgribende samliv, som tjenesteforholdet repræsenterer. Han kunne finde mange gode grunde til at imødekomme ønsker om ophævelse af aftalen, selvom de ikke kunne berettigede til at bryde den efter almindelige misligholdelsesregler. På den anden side var parterne ikke uden retsbeskyttelse, idet husbonden kunne idømmes erstatning for at bortvise i utide og tyendet straf og erstatning for at bortgå i utide. Han tilføjede, ”naar de ville undergive sig dette ansvar, ere de forøvrigt frie og ubundne af kontrakten” eller med andre ord: blot arbejderen affandt sig med strengere retsvirkninger end arbejdsgiveren, havde han også del i den gyldne kontraktfriheds dogme¹. Man tør nok slutte, at i andre tjenesteforhold end tyendeforholdet må en tilsvarende gennemtvungelse af den gyldige arbejdsaftale ihvertfald anses for ophørt i samme takt, om ikke tidligere.

Sagernes karakter ændredes noget efter 1870’erne, selv om mange stadig vedrørte løn- og opsigelsesproblemer. Retsgrundlaget var nu i mange tilfælde pris- og lønkuranter eller overenskomster, der var resultat af den fagpolitiske udvikling.

I 1888 fik Kriminal- og Politirettens 2. civilkammer en opsigelses-sag til påkendelse. Klageren, en fyrbøder hos fabrikant Kehlet, havde været antaget på ugeløn og med 14 dages opsigelse. Han blev afskediget uden opsigelse og påstod sig nu tillagt løn for 2 uger, hvorimod fabrikanten påstod sig frifundet under henvisning til, at fyrbøderen havde været uhøflig mod indehaverens forvalter, ”der paa dennes vegne havde at befale over ham, hvorom indklagede blev vidende en af de første dage i den paafølgende uge”. Retten bemærkede hertil, at arbejdsgiveren, såfremt han ville støtte en ret til at afskedige fyrbøderen uden varsel på dennes uhøflighed, måtte have gjort den gældende straks, da han blev vidende derom, og ikke burde have opsat afskedigelsen til den 7. januar. Dommen fulgte herefter arbejderens påstand².

1. Ny Kollegial Tidende 1841, p. 944-45; Departementstidende 1852, p. 986-87; Gram, p. 461-62; *Jul. Lassen*, S.D. (1886), p. 329.

2. UFR 1888.1144.

En tilsvarende opsigelsessag fra 1899 afspejler de ændrede arbejdsretlige forhold. En hos en kaffebrænder ansat arbejdsmand var medlem af lager- og pakhusarbejdernes fagforening. Kaffebrænderen havde underskrevet dennes løntarif, som tillagde medlemmerne 14 dages opsigelse. På fagforeningens generalforsamling, hvortil alle arbejderne ved kaffebrænderiet havde været indkaldt, meddelte foreningens formand, at den indklagede arbejdsmand, fordi alle arbejderne havde underskrevet løntariffen, var pligtig at sige op med 14 dages varsel, uanset om han rent faktisk havde vidst, om principalen havde underskrevet den eller ej. Klagerens påstand, at arbejdsmanden skulle idømmes en bøde for at have forladt pladsen i utide, kunne ikke tages til følge, "da der ikke i lovgivningen findes at være nogen hjemmel herfor; særlig findes analogien af tyendelovens § 47 for saa vidt ikke at være anvendelig". Derimod idømtes arbejderen en erstatning for sit brud på forpligtelsen overfor klageren. Denne erstatning pådømtes derimod efter analogien af tyendelovens § 47 til halvdelen af lønnen for den vedtagne tjenestetid "i mangel af andet grundlag for fastsættelse af saadan erstatning"¹. Man fandt trods alt analogien af tyendelovgivningens nærmere end analogien af 1800-fr. § 1, stk. 8, som hjemlede erstatning for skade og tab samt 4 dages fængsel på vand og brød, selv om det var en fast vedtagen opfattelse med rødder helt tilbage til århundredets første halvdel, at tyendelovgivningen ikke var anvendelig på almindelige arbejdsforhold, herunder på fabriksarbejdere.

I 1888-sagen så vi de almindelige misligholdelsessynspunkter gjort gældende. Hvis arbejdsgiveren skulle gøre brug af en hæveadgang uden erstatning, måtte han gøre den gældende straks eller inden en rimelig tid, ellers måtte han betale arbejderens krav på opfyldelsesinteresse. 1899-sagen viser klart, at kontraktbrud nu kun hører hjemme i civilretten og ikke i strafferetten. De gamle regler om bøde eller fængsel er ikke længere brugbare. Derfor må man søge sine analogier i nyere tyendelovgivning og ikke i den ældre arbejdsret.

I slutningen af det 19. århundrede trænger således de almindelige obligationsretlige misligholdelsesregler ind på arbejdsrettens område. På samme tid mister de offentlig- eller politiretlige arbejdsregler om afskedsattester og gældsfordringer fra arbejdsgiverens side deres be-

1. UFR 1899.894.

tydning, ligesom de strafferetlige sanktionsregler viger for privatretlige erstatningsregler m.v. Den nærmere årsagssammenhæng kan være vanskelig at påvise. Men arbejdernes voksende styrke i økonomisk henseende og kontraktfrihedens dominans på det formaljuridiske område må være betydningsfulde komponenter.

4. Ophævelse eller erstatning som følge af særlige uden for kontrakten liggende forhold.

En maskinmester Olsen havde indgået kontrakt med fabrikur Modeveg senior på Brede og kaptajn v. Smidt. De havde som ejere af Ørholm og Nymølle Papirfabrikker antaget ham for 10 år som bestyrer af fabrikken for 500 rd om året samt frit hus og et lille stykke have. Han nåede kun at arbejde i 2 1/2 år på fabrikken, det sidste knapt halve år hos den nye ejer, indtil denne opløste forholdet; han krævede derfor godtgørelse for de resterende 7 1/2 år. De indstævnte påstod sig frifundne, fordi de i 1843, godt et år efter kontraktens undertegnelse, havde overdraget deres andel til en grosserer Danckel, for hvis regning fabrikkerne siden var drevet. Retten udtalte, at selvom det antoges, at bestyreren "var vidende om denne forandring af fabrikkernes ejer", så vil man dog ikke, fordi han desuagtet er vedblevet at arbejde, med tilstrækkelig hjemmel kunne udlede nogen for ham bindende erkendelse af, at de indstævnte skulle være løst fra deres forpligtelser ifølge kontrakten. Den adciterede grosserer Danckel havde i retten erklæret kontrakten ham uvedkommende. Man fandt det ikke bevist, at bestyreren skulle have brudt kontrakten "ligesom det ikke findes oplyst, at nogen misligholdelse har fundet sted fra hans side, hvorved et brud retfærdiggøres". Retten fandt derfor, at bestyreren i kontrakten havde hjemmel til at fordrø erstatning for misligholdelsen for det stipulerede tidsrum, fordi kontrakten ikke kunne siges at være gjort afhængig af, at de drev virksomheden i alle 10 år. Retten afviste muligheden af at anvende henholdsvis fr. om politiet på landet af 25.3.1791 § 10, der pålagde den husbond, der bortviste sit tyende uden lovlig årsag, at betale ham den fortjente løn + løn for et halvt år og 12 ugers kostpenge, og henholdsvis DL 5-3-31 om den, der udlejer jord til to personer, og som herefter enten skal lade første lejer beholde det lejede eller betale de udlagte penge + den forventede for-

tjeneste på jorden i 1 år analogt. Forholdet kunne således ikke behandles efter tyendelovgivningen, og friboligen kunne ikke separat opfattes som leje af jord¹.

Der var ikke truffet aftale om, hvad der skulle ske, hvis virksomheden i kontraktperioden blev overdraget til en ny ejer. Arbejdsgiverne må åbenbart bære risikoen for denne senere indtrædende hindring for kontraktforholdets opfyldelse. At maskinmesteren en kort periode fortsatte hos den nye ejer regnes ham ikke til last. Arbejdsgiverne må svare erstatning for de stipulerede 7 1/2 år.

En sag, som kom til påkendelse i Kriminal- og Politiretten i 1890 udsprang af en lockout-situation. En mester og en svend havde indgået en aftale om et særlig kvalificeret arbejde af en bestemt kvantitet. På grund af en af mestrene i snedkerfaget vedtaget almindelig lockout standsede denne mester sit arbejde og bortviste samtlige arbejdere, også klageren, som fik den besked, at han kunne komme og gøre arbejdet færdigt, når arbejdsforholdene var ordnede. Klageren krævede nu det resterende beløb uden at yde arbejde som vederlag, mens den indklagede mente, at svenden ved at modtage a conto-betaling havde fået fuld betaling.

Retten erkendte, at en mellem en håndværksmester og en svend indgået arbejdskontrakt til en hvilken som helst tid kunne hæves af enhver af parterne efter næringsloven af 1857 § 65 og efter lovgivningens grundsætninger (formentlig kontraktfrihedens princip), og at denne frihed gjaldt, hvad enten der var tale om dagløn eller akkord. Men det kunne ikke gælde i et tilfælde som dette, hvor der var truffet aftale om et særligt kvalificeret og kvantitetsmæssigt bestemt arbejde. Her måtte parternes mellemværende bedømmes efter reglerne om værksleje med den følge, at ingen af dem vilkårligt kunne træde tilbage fra kontrakten, før han havde fuldstændig opfyldt den. Uanset om bortvisningen altså skyldtes en almindelig lockout, og uanset at klageren ikke genoptog arbejdet efter konflikten ophør, da mesteren lod ham vide, at nu kunne han komme tilbage, antog retten, at svenden havde krav på det fulde vederlag.

Ved at følge reglerne om værksleje fandt retten det overflødigt at undersøge, om klagerens påstand havde støtte i et af ham påberåbt

1. Landsover- samt Hof- og Stadsretten. Justitskontoret. Voteringsprotokol. Domprotokol 37B. (nr. 361/1844), p. 732 ff (21.9.1846). L.A.

”særligt regulativ for arbejdslønnens ordning samt for ordning af øvrige forhold i møbelsnedker- og stolemagerfaget i København”¹.

Også denne afgørelse viser klart obligationsrettens betydning for arbejdsrettens nærmere udformning. Retten fandt arbejdsgiverens fordringshaveremora i denne særlige værkslejesituation så væsentlig, at arbejderen tilkendtes ret til at hæve kontrakten og kræve det resterende vederlag. En afgørelse efter de ældre principper i 1800-fr. kunne let have fået et andet resultat for arbejderen, eftersom kontrakten var gyldigt indgået, og bristende forudsætninger næppe spillede nogen rolle for kontraktforholdets fortsættelse.

Nogle tømrersvende havde nedlagt arbejdet på grund af arbejdslønnens udeblivelse. Svendene havde imidlertid atter genoptaget det imod et løfte fra arbejdsgiveren om, at han ville betale dem almindelig arbejds løn for den tid, arbejdsnedlæggelsen havde varet; men trods løftet undlod han at betale. Tømrermesteren påstod sagen afvist som hørende under politiretten, da den ikke skulle dreje sig om erstatning, men om en formentlig misligholdelse af aftalen mellem arbejdsgiveren og arbejderne om dagløn og arbejde. Retten fandt imidlertid, at sagen drejede sig om erstatning for spildt arbejdstid og ikke om betaling for udført arbejde, og som sådan rettelig anlagt ved Landsover- samt Hof- og Stadsretten. Arbejdsgiveren dømtes til at betale det påkrævede beløb med en frist på 14 dage².

Arbejdsgiveren havde tilkendegivet arbejderne, at han ville betale det aftalte vederlag, skønt han ikke fik fuld arbejdspræstation for det, derfor kan han ikke ud fra misligholdelsessynspunktet slippe for arbejderne krav om erstatning for de tab, de led ved ikke at komme i arbejde. Efter en ældre arbejdsretlig opfattelse kunne arbejdsgiveren muligvis nok være kommet igennem med sit synspunkt: at sagen kun drejede sig om vederlag for faktisk udført arbejde. Han kunne muligt have hævdet, at aftalen om løn under arbejdsnedlæggelse ville have været i strid med ”lov og ærbarhed” og ugyldig efter 5-1-2, ligesom han kunne hævde, at kollektive arbejdsnedlæggelser efter 1800-fr. var strafbare. Kontraktfrihedens grundsætning og det nye syn på arbejdskampen såvel i den offentlige opinion som hos domstolene, der havde anerkendt strejkerettens lovlighed, gjorde den slags aftaler gyldige udfra almindelige kontraktretlige principper.

1. UFR 1890.1104.

2. UFR 1888.1174.

Kapitel IV.

RETSSTRIDIGE HANDLINGER I DEN
"ØKONOMISK-POLITISKE KAMP"*1. Krænkelser af arbejdspladsens "fred"**1.1. Strejkeforbud i det 18. århundrede*

Som en videreudbygning af de gamle freds- og ordensregler i politiet eller næringslovgivningen fra det 17. og 18. århundrede kan man opfatte de lovregler, der indførte straf og erstatning for strejker og andre arbejdsstridigheder. Den første mere indgående dokumenterede strejke fandt sted i København i 1733 under arbejdet på Christiansborg slot, hvor murersvendene nedlagde arbejdet i anledning af, at en mester havde tilladt sig at revse en svend. Strejken førte til regl. af 24.4. 1734 om stenhuggere, murermestre, tømmermestre og snedkere samt deres svende. Den gav et således til enkelte fag begrænset strejkeforbud, men efterfulgtes af pl. af 24. november 1749 ang. håndværks- og laugssvendene i København, der udstrakte strejkeforbudet til alle laug. Streng straffe under tilsidesættelse af almindelige procesgarantier skulle være følgen af deltagelse i strejker. Men de strengeste af dem kom aldrig til anvendelse, end ikke under tømrerstrejken i 1794, hvor mellem 300 og 400 var indblandet i urolighederne. Denne strejke gav i øvrigt stødet til indførelsen af regler om strejker, sympati-strejker, lock-out og blokade i 1800-fr.¹

Pl. af 24. november 1749 ang. håndværks- og laugssvendene i København fastslog i § 1 politimesterens undersøgelses- og domskompetence i arbejdsstridigheder. Såfremt en svend, der mente sig fornærmet af sin mester, nedlagde arbejdet og således øvede selvtægt, skulle han straks anmeldes af mesteren til politiet, og svenden derefter straffes for sin opsætsighed, "enten han i hovedsagen har ret eller uret". Selv en velbegrundet arbejdsnedlæggelse var principielt strafbar som selvtægt.

1. Henry Bruun, p. 16 ff; Georg Nørregaard, p. 175 ff.

§ 2 henviste til reglerne i reglementet af 1734 og murermestrenes artikler af 1742. Som et tillæg til selve plakaten vedføjedes en nærmere udlægning af disse bestemmelser. De understregede sammenrottelseernes alvorlige karakter og udvidede strafferammen til livsstraf i alvorlige tilfælde. De, som slap med livet i behold, burde forvises kongens riger og lande, og medvirken skulle straffes med fængsel, rasp-
hus m.v.

§§ 3 og 4 angav politimesterens fremgangsmåde overfor strejker eller oprør og politi- og kommercekollegiets domsmyndighed. Udover straffebestemmelserne gav § 5, en regel om dommens inappellabilitet, dog at kongen selvfølgelig kunne formilde afgørelsen ud fra sin enevældige status og med hjemmel i Kongelovens art. III. Hvis nogen fortrød og lovede bedring, kunne retten efter § 6 nøjes med bøde eller anden mild straf, eventuelt helt frifinde.

Hovedmændene eller de, som måtte have begået nogen særlig forseelse ud over strejken, og som måtte kunne fortjene højere straf, skulle sættes i forvaring i bolt og jern, indtil kongen havde resolveret om sagernes videre forfølgelse.

Sluttelig tilføjedes vidtgående regler om bekendtgørelsen af plakaten for svendene. Der skulle altid ligge et eksemplar i svendenes lader, ligesom oldgesellen skulle besidde et eksemplar, der skulle ligge på svendenes herberge og oplæses en gang om året.

1.2. Tømrerstrejken 1794

Det er ikke tanken her i detaljer at gå ind på tømrerstrejken i 1794 og dens økonomiske og politiske forudsætninger. En analyse af den retlige behandling af strejkesagerne må på den anden side opfattes som væsentlig for forståelsen af arbejdsrettens udvikling. Derfor skal enkelte momenter drages frem.

Der er næppe nogen tvivl om, at lønspørgsmål har ligget bag den voksende uro blandt bygningshåndværkerne ved de store private og kongelige byggerier i 1794. Alligevel blev det den særlige retsspecialitet, nægtelse af afskedsseddel, der udløste begivenhederne. Om de talrige tyske tømrrersvende kunne få bedre lønninger hjemme i Tyskland, har jeg ikke undersøgt; men noget kunne tyde på, at tanken om

at vende hjem pludselig blev tillokkende for flere, hvis ikke der blot var tale om en politisk farvet pression.

Den 24. juli blev der på politikammeret optaget forhør i anledning af, at en tømrersvend Johan Lindner havde klaget over tømmermester Hallanders nægtelse af at udlevere en afskedsseddel. Lindner begrundede sin klage med, at hans far var død og at han behøvedes i sit barndomshjem til at varetage værkstedet. Mesteren krævede den almindelige tjenestetids opretholdelse, formentlig 1/2 år, da han havde meget brug for svendenes arbejde for tiden.

Den 26. juli 1794 afsagde politiretten dom, hvori man fandt svendens anmodning billig og nødvendig. Dog tilføjedes det, at afskedssedlen kun meddeltes ham, såfremt han rejste hjem til Tyskland eller bort fra byen. Hvis han desuagtet skulle blive, måtte han opfylde sin arbejdsaftale med Hallander¹.

Tre dage efter Johan Lindners frigørelse måtte politiretsassessoren forhøre to andre tyske tømrersvende fra mester Hallander. Han havde indgivet klage, fordi de ønskede afskedsseddel udstedt på stedet. Deres eneste begrundelse var, at de "ingen lyst have til at blive her, men ønsker at komme hjem til deres fædrene land, Tyskland". Hallander kunne stadig ingen svende undvære. Efter en fornyet afhøring erklærede begge svende, Runge og Winther, på dommerens forespørgsel, at de "vel ville vende tilbage til arbejdet i nogle dage, men i fald retten ikke i det seeneste inden 14 dage tillader dem at rejse bort, forrettede de under intet vilkår noget videre arbejde hos mester H., da de ansee det højst ubilligt om de, der intet ont har gjort, skulde nægtes den forlangte tilladelse at reise".

Begge svende havde under forhøret fremhævet, at de oprindelig ingen særlig accord havde truffet om arbejdets udstrækning i tid. Måske har de regnet med, at fr. af 6.5.1682 om håndværkssvende og drenge § 2 måtte gælde, f.s.v. den omtaler en 8 dages opsigelsesfrist. Men mesteren henholdt sig til de særlige laugsartikler for tømrerne.

Retten fandt ikke, at de to svende havde anført en billig eller nødvendig årsag til den attråede rejse. De tilpligtedes derfor at vende tilbage i Hallanders tjeneste, dog at de efter pl. af 24. november 1749 blev idømt nogle dages fængsel på vand og brød for deres vægring².

1. Københavns politiret. 2. Protokol. Forhørsprotokol 24.7.1794 og domsprotokol 26.7.1794 (nr. 437/2379). L.A.

2. Københavns politiret. 2. Protokol. Forhørsprotokol 29.7.1794, domsprotokol 30.7.1794 (nr. 446/2434). L.A.

Så brød uvejret løs. De andre tømmersvende ville have Runge og Winther sat på fri fod igen. Det var næppe set før, at 1749-plakaten var bragt i anvendelse. Den normale reaktion for udeblivelse og stridigheder om afskedssedler var jo at søge en mindelig orden og i øvrigt blot at sende arbejdere tilbage i arbejdet. Der er næppe tvivl om, at de to svendes meget arrogante optræden i politikammeret fik dommerens tålmodighed til at briste. Man kunne fristes til at tro, at Runge og Winthers optræden var en bevidst politisk provokation for at udløse den spænding, som de erkendte blandt arbejdskammeraterne. I modsætning til Lindner havde de jo ingen rimelig årsag til deres ønske om at rejse; de kunne kun fremføre, at de ikke havde lyst til at blive.

Den 31. august blev oldgesellen Warenknægt og 5 andre svende arresteret. De tre svende blev dog hurtigt sat på fri fod, fordi de lovede bod og bedring efter 1749-plakatens § 6, og i øvrigt ikke havde forset sig. Warenknægt og de to andre, Ole Holst og Lorenz Kramp, derimod blev idømt forskellige straffe. Warenknægt hævdede først at være uden kendskab til den underskriftindsamling om forhøjelse af daglønnen, som ca. 14 dage tidligere var foretaget blandt svendene; senere erkendte han dog, at han stod bag, fordi det var svendene forbudt at holde møde om lønspørgsmål. Han nægtede dog at have anmodet laugsbudet Ole Holst om at overtale eller true nogen til underskrift. Han hævdede videre at være uden kendskab til 1749-plakaten, men efter at have fået den oplæst lovede også han bod og bedring.

Ole Holst bekræftede, at han ikke havde opmuntret nogen til underskrift, og mente i øvrigt ikke, at der var nogen forbindelse mellem cirkulæreskrivelsen og arbejdsnedlæggelsen, som efter hans mening kun skyldtes svendenes forbitrelse over Runge og Winthers fængsling. Lorenz Kramp erkendte, at der havde været afholdt ulovlige møder om daglønnen uden oldermændens eller mestrenes viden, men afviste, at han selv skulle have modtaget et ulovligt valg som ny oldgesell den foregående dag.

Arbejdsgiverne gav udtryk for, at de fleste svende havde mere lyst til at gå i arbejde end til at strejke, bortset fra ca. 30 tyske svende, som skulle have tvunget nogle af deres arbejdskammerater, som var i arbejde, til straks at forlade det. De krævede derfor en hård kurs fra dommerens side.

For alle tres vedkommende opfattedes løftet om bedring og fortrydelse som en formildende omstændighed, ligesom Warenknægts u-

videnhed om plakaten i nogen grad fik disculperende virkning. Han idømtes derfor kun en bøde på 25 rdl. Hverken for Ole Holst eller Lorenz Kramp kom uvidenheden til at influere formildende, fordi begge efter at have fået oplæst plakaten straks efter vendte tilbage til svendenes kro uden at gå i arbejde. Ole Holsts underskriftindsamling var foregået "paa en efter anseende ej aldeles lovlig maade". Hans efterfølgende fortrydelse bevirkede dog, at han fritoges for den strenge straf ifølge § 2, og at han kun idømtes forbedringshusarbejde i nogle uger. Selv om også Lorenz Kramp efterfølgende gav udtryk for fortrydelse, fandt retten, at det forhold, at han havde ladet sig udpege til ny oldgesell på ulovlig måde og havde fungeret som svendenes talsmand, var så alvorlig en forseelse, at han idømtes en længere tids henrettelse til forbedringshusarbejde.

Uroen fortsatte, og den 5. august blev ialt 202 svende bragt til Citadellet Frederikshavn (Kastellet). Forhørene fortsattes til langt ud på aftenen og er registreret i alle tre politiretsprotokollers forhørsprotokoller. Allerede den følgende dag, den 6. august, afsagdes dom (jfr. 3. protokols domsprotokol): 78 af de 202 blev straks sat på fri fod, mens de resterende 124 bortset fra en, der blev frifundet, og en, der blev idømt en strengere straf, idømtes fæstningsarbejde i 4 måneder. Alle fik samme straf, fordi ingen hovedmand var fundet.

Den 8. august ændrede kongen den idømte straf til landsforvisning. Efter kancelliets indstilling blev denne straf den 20. august eftergivet alle indfødte eller her bosatte fremmede, som nu fik lov til at vende tilbage. Måske erkendte myndighederne det berettigede i protesterne imod de nægtede afskedspas, måske var det især angst for nye uroligheder. Uanset hvor trykket lægges, fremgik det af selv samme skrivelse, hvori majestæten ændrede straffen til landsforvisning, at en plakat fra magistraten straks skulle bekendtgøre, "at saafremt fremmed og udlændisk svend i vores residenz stad Kiøbenhavn af hvilket laug han endog maatte være heller vil reise bort end forblive ..." skal det være ham tilladet og mesteren tilpligtet at udstede pas inden 24 timer, saafremt han har afviklet eventuel gæld til mesteren. Dog skulle det ske straks og inden 3 dage. Endnu tydeligere synes myndighedernes holdning at skinne frem af kancellieskrivelse til magistraten af 9. august, hvori den anmodes om at opmuntre laugsmestrene til at give svendene mere i dagløn¹.

1.. Københavns politiret. 2. Protokol. Forhørsprotokol 30. og 31.7.1794 og Domprotokol 1.8.1794 (nr. 453/2483). L.A. Se også *Bendt Elkjær*, *Urolige Tømmere Svenne: Kilder til tømmerstrejken i 1794 (1795)*. Om politiretssagerne, se især p. 50 ff. og p. 108 ff.

Et enkelt element i sagen skulle komme til at udgøre en fremtrædende del af den yngre arbejdskamps retlige særpræg: tvangen mod arbejdsvillige kammerater. 1749-plakaten synes ikke at tage hensyn til denne situation; den taler kun om at ophidse og om sammenrottelse d.v.s. om at overtale folk, der i og for sig er enige i arbejdsnedlæggelsen.

Når arbejdsgiverne så kraftigt fremhævede dels, at flertallet af arbejdere i virkeligheden var imod arbejdsnedlæggelse, og dels, at de tyske svende skulle have udøvet tvang overfor nogle "skruebrækkere", kan man måske tolke deres holdning som udtryk for liberalistiske ideers indtrængen i arbejdskampenes tidlige fase, en ideologi, der senere skulle resultere i udviklingen af en lære om beskyttelse af den personlige frihed til at arbejde på vilkår, man selv var tilfreds med.

Ligesom strejker var kriminaliseret i 1749-plakaten, synes også den blotte underskriftindsamling i strid med laugssystemet og de laugsretlige principper (som ikke var særlig i vælten mere). Alligevel var retten ikke i stand til at påvise et udtrykkeligt forbud derimod. Det virker noget svævende, når handlingen karakteriseres som sket på en "ej aldeles lovlig måde".

Skønt eftertiden har lært at vurdere arbejdskampe ud fra en anden og mere politisk synsvinkel, kan det ikke nægtes, at såvel dommere som kancelli og kongemagt for frem med stor lempe og mildhed, ja, man fristes til at sige, så mildt som arbejdsgiverne kunne acceptere.

1.3. Strejkeforbud i forordningen af 21. marts 1800 angående håndværkslaugene i København

Kort tid efter tømrerstrejken 1794 nedsatte regeringen en kommission med det kommissorium på den ene side at undersøge årsagerne til uroen og manglerne i den dagældende håndværkslovgivning og på den anden side at stille forslag til ændring af laugsvæsenet.

Det meget omfangsrige kommissionsmateriale behandler især undersøgelser af en række af tidens mest brændende økonomiske og sociale problemer inden for håndværkssektoren. Resultatet af dens anstrengelser blev forordningen af 1800¹.

1. Danske Kanc. 2. Dep. Registrantsager 1800. Nr. 450. RA.

1800-fr. fik i § 2 en bestemmelse om den "lockoutede" svend, det vil sige en svend, som enten ikke straks måtte antages af en anden mester efter afsked, eller som endog blev tvunget til at forlade byen i flere måneder. Han skulle herefter have mulighed for at arbejde hos en frimester eller selv blive frimester. Hvis noget laugs mestre indgik aftale om ikke at ville antage en svend, da "skal ikke alene saadan forening være ugyldig", men enhver deltager skal bøde 50 rdl, og svenden, såfremt han er uskyldig, skal blive frimester.

Hvis derimod svendene sluttede sig sammen i en blokade imod denne eller hin mester, skulle ophavsmændene til sammenrottelsen dømmes til at arbejde 1 eller 2 år i forbedringshuset og laugets svende ikke længere have adgang til at holde svendeforsamling, altså miste organisationsretten. Dersom flere eller alle svende "efter overlæg" forlod værkstedet og mesterens arbejde, skulle de hver for sig udrede den dobbelte bøde, og hovedmanden skulle derudover efter § 11, stk. 9 sættes i fængsel på vand og brød i 4 dage.

Hvis en sådan strejke skulle brede sig til et helt laugs svende, skulle ophavsmanden til "sådan sammenrottelse" dømmes til arbejde i rasp-huset i 2 år og svendene i laugene ikke mere tillades at have herberg eller forsamlingsstue, d.v.s. fratages organisationsretten. Derimod foreskrevs ingen andre sanktioner, enten erstatning eller bøder m.v., for de andre svende, jfr. § 11, stk. 10.

Hvis deres forvovenhed var så stor, at de forsøgte at forlede andre laugssvende til at tage del i opsætsigheden imod lovene, da skulle de "som den offentlige roligheds forstyrere" straffes med fæstningsarbejde i jern i 5 år og derefter forvises fra landet, mens de, som havde taget del i "generalstrejken" ligesom efter stk. 10, skulle miste organisationsretten. Et særligt ansvar hvilede på oldgesellen, lederen af svendenes sammenslutning, til såsnart uro sporedes at melde det til politiet, såfremt han ikke selv kunne bilægge uroen. I modsat fald skulle han anses som hovedmand i sammenrottelsen, indtil det modsatte bevises.

Kollektive arbejdsstandsninger¹ fra tiden mellem 1800-fr. og 1860-erne er kun svagt og spredt dokumenteret. Hvorlænge strejkeforbuddet i 1800-fr. overhovedet kan siges at have haft gyldighed, er tvivlsomt,

1. Om definition af begreber som arbejdsstandsning, strejke, lockout, blokade, boykot, se *Knud Illum*, p. 211 ff. Om svendenes organisationsret ca. 1600-1800 se *Dagligliv i Danmark 1720-1790* p. 478 ff.

eftersom det ikke synes håndhævet¹. Domsprotokollernes tavshed rummer ingen forklaring på straffereglernes vedvarende ikke-brug. Forhold som laugenes opløsning, at svendene i større og større tal nedsatte sig som frimestre eller fuskere, industriens i det væsentlige uændrede ret underordnede stilling indtil midten af århundredet og arbejdslønnens stagnering indtil opsvinget efter 1870'erne kan være medvirkende årsager til arbejdernes passivitet. Fra økonomisk-historisk side påvises, at strejkeuroen i slutningen af 1860'erne mere skyldtes kraftige svingninger i brøddriserne end arbejdsløshed. I perioden fra 1880 til 1900 faldt fødevarerpriserne samtidig med, at lønningerne steg. Arbejderne blev sundere, mere livskraftige og uden de værste mangelsygdomme². Den manglende retlige dokumentation må korreleres de nævnte økonomiske og sociale forhold, før man tør håbe at finde en forklaring på den ældre periodes ro på arbejdspladserne.

1.4. Strejkernes legalisering

Problemet, om strejker og strejketrusler var lovlige eller ulovlige, nåede efterhånden en vis afklaring i den borgerlige opinion. Til trods for, at disse aktioner hørte blandt arbejderklassens mest effektive våben i lønkampen, var strejken i grunden ud fra et socialistisk synspunkt kun et nødvendigt overgangsfænomen. For Marx var arbejdsnedlæggelsen en guerillakrig mod virkningerne af det kapitalistiske system, ikke mod systemets årsager. Fagforeningerne burde i stedet arbejde frem imod en total afskaffelse af lønsystemet³.

1. Et gennemsyn af Juridisk Maanedstidende, Nyt juridisk Arkiv, Juridisk Tidsskrift og Højesteretstidende samt stikprøver i Juridisk Ugeskrift, Hof- og Stadsrettens hhv. Landsover- samt Hof- og Stadsrettens og politirettens utrykte protokoller har ikke givet positive resultater. Ingen kollektive arbejdskonflikter synes indbragt for domstolene.
2. *Svend Aage Hansen*, I, p. 242 ff.; *Marcus Rubin*, 1807-14, p. 110 og samme, *Frederik VI's Tid*, p. 448 ff.
3. *Karl Marx*, *Løn, pris og profit*, i: *Marx og Fr. Engels, Udvalgte Skrifter I* (1952), p. 441 f. Se også *Henry Bruun*, p. 505 ff.

For juristerne var problemet mere kompliceret. I en artikel om 1866-straffelovens § 245 og strejketrusler drøftede Carl Ussing indgående sammenhængen mellem strejketruslen og kontraktfrihedens grund-sætning. Han modstillede den indirekte strejketrussel med den direkte eller umiddelbare strejketrussel uden mellemmand og fastslog, at denne sidste trussel var legitim takket være kontraktfrihedens princip. Individets aktivitet som arbejder eller arbejdsgiver var en vare, han frit kunne handle med og tilbyde til højeste pris, og en trussel om under visse betingelser at ville tilbageholde varen var netop at handle, med den. Ussing sluttede med at tale om de farer for borgerfriheden, som arbejderbevægelsen rummede, og anbefalede en fremtidig indskrænkning af kontraktfrihedens princip på arbejdsrettens område. Men så længe det opretholdtes, måtte Carl Ussing finde såvel den direkte som den indirekte strejketrussel legitim som en logisk konsekvens af kontraktfrihedens princip¹.

Problemet om strejkernes lovlighed fik en autoritativ afklaring ved Septemberforligets § 2, hvorefter hovedorganisationerne erkendte hinandens berettigelse til henholdsvis at dekretere eller godkende arbejdsstandsning. Paragraffen gav nærmere regler for frister og definerede strejke og lockout som en systematisk affolkning af værksteder og arbejdspladser eller som en lukning under hovedorganisationens eller nogen under den hørende organisations medvirken eller med dens udtalte eller stiltiende godkendelse, efter at den fra modpartens side er gjort bekendt dermed. Endvidere fastslås det, hvilke arbejdsstandsninger, der er ulovlige.

Den i medfør af Septemberforliget oprettede permanente voldgiftsret skulle som nævnt især tage stilling til problemet om påståede brud på Septemberforliget, herunder om der kunne siges at foreligge en overenskomststridig konflikt.

Den 2. november 1900 måtte voldgiftsretten tage stilling til en sag, som udsprang af en konflikt imellem en vognmand og nogle organiserede kuske på den ene side og på den anden 3 uorganiserede, som de organiserede ønskede afskediget, og som de fik afskediget ved en arbejdsstandsning.

Blandt andre problemer opstod spørgsmålet, om kuskenes fællesforbund eller De samvirkende Fagforbund (DSF) kunne pålægges ansvar for det passede brud på overenskomsten, og om DSF kunne

1. *Carl Ussing, Straffelovens § 245 og Striketrusler, UFR 1898.481 ff.*

drages til ansvar på enkeltmedlemmers vegne. Retten måtte dernæst tage stilling til spørgsmålet, om det var boykotning, at nogle arbejdere erklærede ikke at ville arbejde sammen med nogle andre arbejdere, medmindre disse indtrådte i fagforeningen.

Retten fandt, at selv om overenskomsten ikke var alt for klar i denne retning, og selv om betydningen af begrebet boykotning ikke kunne betragtes som fuldstændig fastslået, så måtte dog en ved en arbejdsnedlæggelse eller trussel derom på et højest ubelejligt tidspunkt fremtvungen afskedigelse anses for uforenelig med den grundforudsætning, hvorpå hele Septemberforliget hvilede, og som var udtrykt i § 9, at DSF skulle virke af al magt for rolige, stabile og gode arbejdsforhold. Retten nåede dog frem til, at der i det hele synes at være grund til at vise nogen varsomhed med at pålægge en hovedorganisation ansvar efter § 10 for enkelte personer¹.

I en sag, som pådømtes af Den permanente Voldgiftsret den 29. oktober 1901 havde De Samvirkende Fagforbund indstævnet Arbejdsgiverforeningen, bl.a. fordi en ifølge beslutning af Elektrikernes Fagforening hos B & W foretagen arbejdsnedlæggelse, der varede fra 10. juni til 7. september, medførte, at de strejkende elektrikere lockoutedes fra arbejde i virksomheder under Arbejdsgiverforeningen. Dansk Arbejdsgiverforening gjorde bl.a. gældende, at den i overenskomsten af 5. september 1899 nævnte understøttelse kun var pengeunderstøttelse.

Voldgiftsretten mente imidlertid, at det var hævet over enhver tvivl, at der ved ordet "understøttes", ikke blot sigtes til understøttelse med penge, men i alt fald til enhver handling, "der direkte kan styrke den pågældende part eller svække den anden part i deres evne til at føre striden", hvor en arbejdsgiverorganisation, der stod udenfor hovedorganisationerne under en strid, støttedes af en part i Septemberforliget. For det således begåede brud på overenskomsten idømtes Arbejdsgiverforeningen på Jernindustriens vegne en bøde på 150 kr. Det var i øvrigt den første sag, som DSF indankede for voldgiftsretten².

Strejkerettens legalitet blev trods faktisk anerkendelse ved med at blive gjort til genstand for drøftelse i den juridiske doktrin. I 1910 ud-

1. Sag nr. 4. Den permanente Voldgiftsrets Kendelser 1900-1908 ved Alexander Hansen (1909).

2. Kendelse nr. 6, jfr. "Arbejdsgiveren" nr. 44, p. 331 f.

talte Carl Ussing, at man her i landet som bekendt havnede i den om-disputable situation, at strejken og strejketruslen var retmæssig, mens offentliggørelsen deraf var retsstridig, se ndf. u. 3, et synspunkt som ikke havde støtte i lovgivningen, men som var et resultat af frie over-vejelser. Ved loven om den faste voldgiftsret af 1910 legaliseredes og-så offentliggørelsen inden for visse grænser¹.

2. *Krænkelser af den personlige frihed*

Ligesom enhver frit kunne opsiges sit arbejde, således måtte ingen hin-dres i at tage et arbejde på vilkår, han selv var tilfreds med. Dette libe-ralistiske kontraktfrihedssynspunkt medførte i sidste halvdel af det 19. århundrede et forbud imod at udøve tvang mod arbejdskammera-ter for at få dem til at vise solidaritet i en strejkesituation, hvis de på-gældende selv ønskede at arbejde.

Den store straffelovskodifikation, Almindelig borgerlig Straffelov af 10.2.1866, indførte i § 210, udkastets § 207, en regel om straf ikke blot for ved vold, men også for ved trussel om vold at tvinge en anden til at gøre, tåle eller undlade noget. Det havde været naturligt i for-bindelse med forarbejderne og motiverne at drøfte forbindelsen med 1800-fr.ens regler om sammenrottelse og strejke, men det skete ikke².

1866-straffelovens § 210 blev i 1870'erne bragt i anvendelse på en række tilfælde af vold eller trussel om vold overfor arbejdskammera-ter i strejkesituationer, ja, den fik sin væsentligste anvendelse og be-tydning i forbindelse med arbejdskonflikter.

Sagen H.T. 1872.320 udsprang af uroligheder i forbindelse med jordarbejde ved Københavns vold. En arbejdsmand Peter Rasmussen

- 1.. *Carl Ussing*, Om offentlige Strejkemeddelelser, UFR 1910.273. Det er forøv-
rigt interessant og tankevækkende, at interessen i teorien hidtil kun har sam-
let sig om strejkernes, men ikke om lock-outernes lovlighed, skønt 1800-fr.
§ 2 også havde belagt lockout af enkeltarbejdere med bødestraf.
2. Udkast til Straffelov for Kongeriget Danmark af 25.2.1864, jfr. R.T. 1864-
65, till. A, sp. 403 ff. 1866-straffelovens § 109 ophævede kun 1800-fr.'s § 11,
stk. 6 om den svend, der forhånede eller fornærmede sin mester eller ligefrem
slog ham, men ikke de øvrige bestemmelser i § 11 og i § 2. De måtte f.s.v. i
princippet antages fortsat gældende; men Jul. Lassen synes nærmest at mene
at de var ophørt ved desvetudo omkring 1890, jfr. Speciel Del (1897), p. 723.

var blevet enig med en del andre arbejdere om, at de ville stille krav om forhøjelse af daglønnen, og hvis ikke dette blev imødekommet, da at nedlægge arbejdet. Nogle stykker gik med den pågældende arbejdsmand rundt på arbejdspladsen og opfordrede de andre arbejdsfolk til at være med i arbejdsnedlæggelsen, hvis kravet blev afvist, og til at mødes et bestemt sted for at optræde i forening overfor entreprenøren. En arbejdsmand ville imidlertid ikke deltage, hvorfor Peter Rasmussen gav ham en lussing og væltede ham omkuld for at tvinge ham til at rette sig efter de andre. Kravet blev ikke imødekommet og arbejdet nedlagdes. Arbejderne fik udbetalt deres halve arbejds løn, men de fleste genoptog arbejdet den følgende dag.

Den tiltalte erkendte, at den af ham udøvede vold i forbindelse med hans hele optræden kunne have bevirket, at den overfaldne og andre med ham, der ellers ikke ville nedlægge arbejdet, havde gjort det af frygt for den tiltalte, der mente at have flertallet bag sig, og som havde oppisket stemningen som leder. Peter Rasmussen idømtes fængsel på vand og brød i 3 gange 5 dage.

I sagen UFR 1873.1034 havde der ikke været tale om egentlig vold eller trusler derom, men kun om en truende optræden. Sagen udsprang af en lønforhøjelse på 16%, som var tilstået nogle snedkersvende. Det kom dem imidlertid for øre, at mesteren skulle have sagt, at han kun kunne opretholde lønforhøjelsen, hvis to andre mestre også ville forhøje lønnen for sine svende. Svendene henvendte sig dernæst til de andre mestre og deres svende og fik sikkerhed for, at man der ville hæve lønnen, og bagefter drog de tilbage til deres egen arbejdsgiver sammen med svende fra de nævnte værksteder.

Skønt det blev godtgjort under sagen, at ingen af ophavsmændene til uroen havde brugt vold eller ord, hvori indeholdtes trussel om vold, fandt Kriminal- og Politiretten dog, at den måde, hvorpå de optrådte i en skare af mennesker, der efterhånden kom i en ophidset stemning, for den ene af ophavsmændenes vedkommende så voldsomt, at fråden stod ham ud af munden, "i og for sig blive at betragte som en trussel om vold". Højesteret stadfæstede dommen, hvorefter arrestanterne blev idømt straf af fængsel på vand og brød i 3 gange 5 dage.

Trussel om vold i 1866-lovens § 210 omfattede ikke trussel om betydelig skade på gods. Det har derfor været forbundet med en vis tvivl, om økonomisk tab uden beskadigelse af ydre effekter som følge af arbejdsstandsninger kunne medføre strafferetlige følger¹.

1. *Knud Illum*, p. 332 ff., *Stephan Hurwitz*, *Kriminalretten*, S.D., p. 290; *Eyvind Ollriks* kommentarer til 1866-straffeloven (1902) ad § 210 med henvisninger til H.T. og UFR.

3. *Krænkelser af privatlivets fred*

Så længe arbejdsforholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere betragtedes som hørende til privatlivets sfære, måtte offentlige meddelelser herom principielt anses for en krænkelse af privatlivets fred. Den simple meddelelse om, at der var etableret arbejdsstandsning hos en arbejdsgiver var vel ikke i sig selv en overtrædelse af 1866-straffelovens § 220, ej heller var den i sig selv retsstridig i den forstand, at den kunne danne grundlag for et fogedforbud eller et krav om erstatning. Ihvertfald krævede retspraksis fra 1890'erne noget mere, enten at meddelelsen ikke var korrekt, UFR 1890.746 og 758, eller ikke bevisligt sand, UFR 1891.172, eller fremtrådte som et led i foranstaltninger, der gik ud på at spærre tilgangen af arbejdskraft.

En redegørelse i pressen om, at en arbejdsgiver ikke ville underskrive en overenskomst eller om de nærmere årsager til en opstået konflikt, betragtedes som en strafbar krænkelse af arbejdsgiverens privatliv, og det samme gjaldt offentliggørelse af navne på de under en løbende konflikt antagne arbejdere, UFR 1900.609, 1891.34 og 1909.767.

Det antoges yderligere forbudt i et blad eller cirkulære til en vis klasse arbejdere at opfordre til ikke at tage arbejde hos en bestemt arbejdsgiver, UFR 1890.122 og 746 samt 1892.672 og 983, endvidere at opfordre arbejdere hos en bestemt arbejdsgiver til at ophøre med arbejdet. Også udsættelse af strejkevagter med det formål at formå arbejderne på en bestemt arbejdsplads til at ophøre med arbejdet, UFR 1891.187, var retsstridigt.

Mere tvivl herskede der omkring den private overtalelse af arbejdere hos en arbejdsgiver, der netop var blevet udsat for en erklæret arbejdsnedlæggelse, til også rent faktisk at ophøre med arbejdet, eller den ved privat brev fremførte advarsel til en svend mod at komme til byen og tage arbejde hos en konfliktramt arbejdsgiver, UFR 1892.696.

En fabrikant havde fået nedlagt fogedforbud over for bestyrelsen af Barnevognsarbejdernes Fagforening mod, at bestyrelsen eller noget medlem på dens vegne fremsatte offentlige meddelelser i blade, cirkulærer eller på anden måde om den strejke, som verserede på hans fabrik, og om at han havde brudt priskuranten, hvorved andre barnevognsarbejdere kunne advares mod at tage arbejde på hans fabrik. Han stævnedes nu en af sine arbejdere for at have overtrådt forbudet og krævede erstatning for den derved forvoldte skade samt, at arbej-

deren idømtes en bøde. Den indklagede nægtede at have overtrådt forbudet.

Fabrikanten hævdede, at arbejderen skulle have stået uden for fabrikken og advaret arbejdssøgende imod at gå ind, endvidere at han skulle have givet redaktionen af Socialdemokraten en meddelelse om strejken, som optoges i bladet den 10.3.1898 under titlen "Politiet. Hvorledes en arbejder behandles, naar han meldes af en arbejdskøber". Endelig skulle han have givet bestyrelsen for Smede- og Maskinarbejdernes Forbund oplysninger, som resulterede i bekendtgørelser også i Socialdemokraten. Indklagede benægtede de pågældende forhold, og erkendte kun, at han på forespørgsel i et enkelt tilfælde havde givet en mand, der var i arbejde på fabrikken, og som spurgte, hvorfor han ikke arbejdede der mere, det svar, at der var strejke.

Retten fandt det in confesso, at arbejderen ikke kunne bære ansvar for de fremkomne meddelelser i pressen, og han blev frifundet, da det ikke lykkedes fabrikanten at bevise nogle af punkterne¹.

Niels Lassen kritiserede i sine "Meddelelser fra dansk Retspraksis" af 1895 domstolenes praksis fra tiden omkring 1891. Man havde efter hans opfattelse bevæget sig for langt ind på lovgivningsmagtens område, selv om man erkendte, at de fagpolitiske problemer var af en særegen art.

Det var efter hans opfattelse værd at lægge mærke til, at Højesteret var meget forsigtig, og at kun sager om offentliggørelse af skruebrækkeres navne og om anbringelse af strejkevagter var afgjort af Højesteret, og at denne domstol synes at have forsøgt at bevare fast grund under fødderne hele tiden. Højesteret fandt offentliggørelse af skruebrækkeres navne i strid med 1866-lovens § 220, men havde givet afgørelsen om strejkevagter en meget konkret begrundelse, nærmest som en anvendelse af DL 1-1-3, hvorefter ingen må tage sig selv til rette. Niels Lassen opfattede udstillingen af strejkevagter som en formildende omstændighed, f.s.v. et forbund kun ønskede at opfordre en mester til at opfylde en overenskomst, som han selv var gået ind på. Højesteret fandt alligevel, at det var ulovligt at udstille strejkevagter. Herefter mente Niels Lassen, at det måtte være så meget mere ulovligt at udstille strejkevagter i tilfælde, hvor man ville effektuere en vilkårlig arbejdsnedlæggelse og tvinge en arbejdsgiver til at gå ind på urimelige forandringer².

1. UFR 1899.859.

2. *Niels Lassen, Meddelelser fra dansk Retspraksis*, TFR 1895, s. 77 ff.

Efterhånden ændredes opfattelsen vedrørende arbejdsforholdets karakter fra det private til noget i højere grad almenheden tilhørende. Selv om man i de mere tvivlsomme tilfælde næppe ville statuere strafbarhed efter § 220, betragtedes dog fortsat alle andre offentlige meddelelser om arbejdsforhold end den simple meddelelse om arbejdsstandsning som værende i strid med almindelige retsgrundsætninger og dermed underlagt beskyttelse i form af forbud eller erstatning.

Ved lov om den faste voldgiftsret af 12. april 1910 § 5 fik problemet en for fagforeningerne gunstig afklaring; herefter var den blotte meddelelse om en lovlig strejkes eller lockouts varsling eller ikrafttræden ikke retstridig¹.

I sin artikel fra 1910 nåede Carl Ussing efter en analyse af forarbejderne til loven om den faste voldgiftsret af 12. april 1910 § 5, nr. 7 til den konklusion, at det nu ikke længere er muligt "at bevare noget retsstridigt terrain paa det heromhandlede omraade mellem det strafbare (privatlivskrænkelsen) og det tilladelige".

I og for sig en mærkelig betragtningsmåde set fra en moderne synsvinkel, men mere rimelig, når man tager sit udgangspunkt i det førliberalistiske reguleringssamfund, som måtte vende sig skarpt imod kamp om højere lønninger. Erkendelsen af, at strejketruslen og senere offentliggørelsen heraf var retmæssige handlinger, blev til syvende og sidst en nødvendig konsekvens af den liberalistiske kontraktfrihed, jfr. ovenfor side 71.

Ussing så dog i denne konstatering en risiko for, at de, der måtte savne retsstridighedsterrainet, ville søge hjælp i 1866-straffelovens § 220: At man ville forsøge at subsummere forhold under denne bestemmelse, som ikke tidligere betragtedes som privatlivskrænkelser, og som man tidligere kunne ramme blot ved at henvise til, at der forelå en erstatningsforpligtende modstrid med almindelige retsstridighedsprincipper.

1. *K. Illum*, p. 336 f; *S. Hurwitz*, p. 303 ff. Arbejdskampen kunne føre med sig overtrædelse af injuriereglerne, især bestemmelsen om ringeagtsytringer. Således opfattede domstolene betegnelsen "skruebrækker" som en strafbar ringeagtsytring, UFR 1891.34. At betegne en skruebrækker som "hædersmand" opfattede domstolene mærkeligt nok også som en injurie, hvorimod fagforeningernes omtale af strejkebrydere som "forræderi" kunne godtages, UFR 1898.125 og 1908.564.

For ikke at ende i vilkårlighed mente Ussing, at man måtte lægge vægt på ordlyden i lov om den faste voldgiftsret af 1910 § 5 og søge en nærmere fastlæggelse af begrebet strejke. Han nævnte, at Den permanente voldgiftsrets kendelser allerede havde givet en del herhenhørende vink¹.

4. *Krænkelser af almindelige retsgrundsætninger*

Som allerede nævnt gik udviklingen i 90'erne i retning af at betragte arbejdsforholdet mere som almenheden end som alene privatlivet tilhørende og dermed de offentlige meddelelser om arbejdsforhold ikke som strafbare krænkelser af privatlivet, men snarere som handlinger i strid med almindelige retsgrundsætninger og derfor underlagt almindelige erstatningsregler. Også arbejdsstandsningen i sig selv kunne medføre krav på erstatning af det derved forvoldte tab.

En række forbud blev nedlagt imod pressen, især imod arbejderpressen, i 90'erne. Det 19. århundredes retspraksis nåede dog næppe frem til en afklaring af, under hvilke betingelser boykotning kunne mødes med forbud eller afføde erstatning². Lovgivningen gav ingen støtte, men arbejdsaftaler og især kollektive aftaler kunne selv angive betingelser for etablering af lovlige konflikter og kunne herunder fastslå, at konflikt ikke måtte finde sted i en vis periode eller omvendt, at visse aktioner frit kunne finde sted.

Herudover var domstolene henvist til løsere funderinger over mål og midler og disse betingelsers indbyrdes rimelige relationer. Hvis en aktion forfulgte et formål, der var beskyttet ved den almindelige erstatningsregel, culpa-reglen, i eller uden for kontraktforhold, måtte den være ansvarspådragende. Visse midler kunne gøre en arbejdsstandsning retsstridig. Således boykotning fremkaldt ved urigtige, falske anbringender³.

Doktrinen opstillede tidligt en kasuistik for erstatningspådragende handlinger i arbejdskampen. Lassen konstaterede i 1908, at udtalel-

1. *Carl Ussing*, Om offentlige Strejkemeddelelser, UFR 1910B.273 ff.

2. *Henry Ussing*, Erstatningsret (1937), p. 45 ff.

3. *Henry Ussing*, p. 45 ff.

ser, der fremkom offentligt eller til en større kreds som advarsel (udtrykkelig eller stiltiende f.eks. som meddelelser om arbejdsnedlæggelse) mod at arbejde for en bestemt person, var anerkendt som retsstridige angreb på personers formue, når de støttede sig på urigtige anbringender, der gav advarslen vægt, eller hvis udtalelsen var strafbar som ærekrænkelse; endvidere var retsstridighedskravet opfyldt, hvor en advarsel søgtes gennemført ved ulovlig tvang mod arbejderen (strejkevagter).

Advarslen var i sig selv lovlig efter Lassen, og det fandt støtte i både tysk og engelsk arbejdsret. På den anden side måtte advarslen imod at tage visse personer i arbejde også kunne betragtes som retsstridig overfor disses formue, såfremt advarslen støttede sig til urigtige anbringender¹.

Den permanente voldgiftsret, som fik sin første sag til påkendelse den 2. juli 1900, måtte allerede da fastslå, at det ikke tilkom voldgiftsretten at ikende erstatning. Arbejdsgiverforeningen havde på det konfliktramte firmas vegne krævet en erstatning af DSF på 4.180 kr. eller, hvis retten måtte finde, at overenskomsten ikke hjemlede krav på erstatning, da krævede man ihvertfald en bøde.

Voldgiftsretten, hvis formand var H. A. Jacobi og næstformand C. Ussing, gjorde ret meget ud af problemet om erstatning som følge af brud på overenskomsten.

Den indledte med at fremhæve forskellen imellem en almindelig kontrakt, der tilsigter at ordne økonomiske forhold imellem bestemte parter, og en overenskomst imellem to hovedorganisationer, som går ud på at ordne dels økonomiske og dels sociale forhold af vidtrækkende betydning for en mængde underordnede organisationer, bestående af tusinder af individer, og derigennem til syvende og sidst for samfundet i det hele. Det ansås som udgangspunkt for tvivlsomt, om den almindelige regel om, at kontraktbrud forpligter til godtgørelse af det forvoldte tab, skulle kunne overføres på disse forhold. Dertil kom den praktiske vanskelighed ved at udfinde, hvem tabet var tilføjet, og hvem der bar skylden, og videre, at man i andre lande heller ikke påtog sig at ikende erstatning, ja at det end ikke skulle være i overensstemmelse med den almindelige rets regler. Overenskomsten havde ydermere ingen udtrykkelige regler om erstatning eller om måden, hvorpå erstatningen skulle fastsættes m.v.

1. *Jul. Lassen*, A.D. (1908), p. 202 note 21.

Som følge af overenskomstens tavshed om erstatning fandt retten, at der ikke kunne tilkendes erstatning for brud på overenskomsten, uanset om det i det enkelte tilfælde måtte være muligt at påvise et tab af bestemt størrelse. På den anden side ville man ikke nægte, at et brud, som havde medført økonomisk tab, burde give sig et udslag i kendelsen. Det burde markeres, at der var lidt et tab ved den retsstridige handling, og dette kunne bedst ske ved idømmelse af en bod til klagerne, idet boden jo befinder sig retligt midt imellem bøde i sædvanlig forstand og erstatning¹.

Voldgiftsretten veg således ikke tilbage for i sin begrundelse at gå endog ret detaljeret ind på retlige overvejelser og almindelige retsgrundsætninger, noget som vel i de følgende år måtte få en ikke uvæsentlig betydning, hver gang domstolene skulle tage stilling til spørgsmålet, om boykotning kunne mødes med forbud eller erstatning.

1. Den permanente Voldgiftsret 1900-1908, Sag nr. 1. Om ansvaret for overenskomstbrud, se også *Knud Illum*, p. 302 ff.

S A M M E N F A T N I N G

Hovedprincippet i dansk aftaleret, den mundtlige, formløse aftale, som allerede var nedfældet i DL 5-1-1, dominerede siden slutningen af 1700-tallet også aftaler om lønarbejde i fabriksvirksomheder m.v. med støtte i lovgivning, praksis og doktrin. Alligevel var denne formelle kontraktsfrihed underkastet modifikationer. Undtagelse gjaldt m.h.t. lærlingekontrakter, kontrakter med faglærte arbejdere, herunder de fra udlandet indkaldte, som var lovet rejsegodtgørelse m.v. Regelkomplekset omkring opsigelser og afskedsattester betød en yderligere begrænsning i aftalefriheden, hvorimod de politi- og forsørgsretlige bestemmelser, f.eks. om tyende, forældreløse børn, tugthusfanger, og ugifte, kvindelige tjenestepiger, som havde fratrådt tjenesten på grund af sygdom, nærmest medførte aftaletvang.

Skønt nyere fremmed økonomisk-historisk og retshistorisk teori¹ opfatter den principielle formløshed som en fordel for arbejdsgiverne, der på denne baggrund lettere kunne ansætte og afskedige efter konjunkturer og forgodtbefindende, synes undersøgelsen at have godtgjort, at en vis formtvang også kunne være til arbejdsgivernes fordel. Allerede i 1797 anbefalede Fabriksdirektionen, at almindelige arbejdsaftaler blev indgået i skriftlig form. Dette synes efterlevet i stigende grad i 1800-tallet, ofte ved den enkelte arbejders underskrift på fabriksreglementet. Mod slutningen af det 19. århundrede frygtede arbejderne ligefrem skriftlige enkeltkontrakter eller "slavekontrakter", formentlig fordi arbejdsgiverne havde økonomisk fordel af at udforme særbestemmelser, hvis misligholdelse fra arbejdernes side medførte sanktioner i form af bøde, erstatning og løntab samt mulighed for øjeblikkelig afsked under kollektive arbejdsstandsninger. Men de kollektive overenskomster kan opfattes som det mest prægnante og spillelevende udtryk for kontraktfrihedsprincippets sejr på arbejdsmarkedet.

Omfanget af faktisk udøvet aftalefrihed med hensyn til de arbejdsaftaleretlige indholdsfordringer er vanskeligt at bestemme. Arbejdsgivernes principielle aftalefrihed støttedes såvel på lovgivning som dok-

1. *Horst Heinrich Gellbach*, *Arbeitsvertragsrecht der Fabrikarbeiter im 18. Jahrhundert*, p. 20 f; *Andreas Kaiser*, *Zum Verhältnis von Vertragsfreiheit und Gesellschaftsordnung während des 19. Jahrhunderts*, p. 67.

trin og praksis, men begrænsedes efterhånden af arbejderbeskyttelseslovgivningen, jfr. lov nr. 74 af 23. maj 1873 om børns og unge menneskers arbejde i fabrikker og fabriksmæssigt drevne værksteder samt det offentliges tilsyn dermed, og fabriksloven af 11.4.1901, der gav kvindelige arbejdere en vis barselsorlov, nemlig en ret til i de første 4 uger efter nedkomst kun at indtræde i arbejdet mod lægeattest for, at det kunne ske uden skade for kvindens eller barnets sundhed.

Arbejdernes principielle frihed til at bestemme egne aftalers indhold havde støtte i lovgivning, doktrin og praksis, men begrænsedes først af maksimaltakster vedrørende løn og af reglementer om arbejdstid og arbejdets udførelse, der jævnlig fremtrådte som et udtryk for det offentliges eller for arbejdsgiverens ensidige bestemmelse. Senere begrænsedes den anerkendte aftalefrihed af overenskomsterne, der flyttede kontraktfriheden op på det kollektive plan og gav individualkontrakterne et mere bundet indhold.

Kontraktfrihedens grundsætning var således både med hensyn til aftalernes form og indhold et retsprincip med mange modifikationer i forhold til aftaleparterne i det arbejdsretlige forhold, men nok mest i forhold til den økonomisk svage og afhængige part, arbejderen.

Den i kapitel III. foretagne analyse af misligholdelsens retsvirkninger viser, at retspraksis i løbet af det 19. århundrede arbejdede sig væk fra det ældre strafsynspunkt og frem imod et mere rendyrket erstatningssynspunkt.

Den "politisk-økonomiske kamp" var i sin tidligere fase præget af strejkeforbudet og dets kriminalisering med en vid strafferamme. Efterhånden som koalitionsretten på baggrund af den almindelige grundsætning om kontraktfrihed vandt frem i den offentlige opinion og derved udhulede strejkeforbudet, blev kun krænkelse af visse af straffelovens beskyttelsesregler fortsat forfulgt strafferetligt.

Udviklingen kan for de kollektive forseelsers vedkommende generaliserende karakteriseres som forløbende fra et rent strafferetligt til et blandet offentligretligt-privatretligt bodssystem, nemlig i tilfælde af overenskomststridig adfærd. Sideløbende med denne udvikling og i takt med den almindelige retsstridighedslære åbnede retspraksis en mulighed for at kræve erstatning for aktioner, som krænkede culpa-reglen i eller uden for kontraktforhold.

De arbejdsretlige enkeltforseelser, som bestod i krænkelse af den personlige frihed, af privatlivets fred etc., kriminaliseredes først som selvstændige delikter eller retsbrud ved straffeloven af 1866. Disse nye

beskyttelsesregler kom i øvrigt til at danne grundlag for opstillingen af en kasuistik for erstatningspådragende handlinger i arbejdskampen. Selv om tilsvarende udtrykkelige beskyttelsesregler var ukendt før 1866-straffeloven i arbejdsretlige sammenhænge, antages det, at man fra midten af 1800-tallet kan tale om en slags "arbejdspladsens fredsregel", der imidlertid ikke nåede at udvikles til en egentlig retsdoktrin.

Den ældre sanktionsret byggede ikke alene på strafferetlige overvejelser, men også på overvejelser om statens sikkerhed, idet 1800-fr. udover straf og erstatning kunne fratage svendene deres organisationsret.

Både den ældre og den yngre domspraksis efterlader et indtryk af forsigtighed og upartiskhed, men også af usikkerhed, som om man tidligt erkendte sagernes politiske aspekt. Man må derfor nok betegne 1900-talsjuristernes tro på, at politiske problemer kunne løses ved et nøgtermt juridisk jugement som lidt af en misforståelse.

KILDER OG LITTERATUR

UTRYKT KILDEMATERIALE

Rigsarkivet

- Kommercekollegiet. 1735-71. Danske Sekretariat. Forordninger.
 Kommercekollegiet. 1773-97. Danske Sekretariat. Forordninger.
 Institutioner under Kommercekollegiet
 Det kgl. priv. Bomuldsmanufaktur.
 Privilegier, Reskripter og Konventioner 1782-86.
 Kontrakter og Instruxer 1780-94.
 Contract- og Instructions Protocoll.
 Klædemagermanufacturet.
 Samling af Instrukser, Regulativer og Contracter vedr. Klædemagermanufacturet.
 Fabrikdirektionen.
 Protokol, hvori Tvistigheder mellem Fabrikanter afhandles 1782-90 ("Justitsjournalen").
- Danske Kancelli. 2. Dep. Registrantsager 1800. (Forordningen af 21. marts 1800).

Landsarkivet for Sjælland m.v.

- Hof- og Stadsretten. Domprotokol 1787-90.
 Landsover- samt Hof- og Stadsretten. Register til justits- og domprotokoller.
 Voteringsprotokol
 Domprotokol.
- Københavns Politiret. 1. Protokol. Journal
 Behandlede sager
 Domprotokol
2. Protokol. Journal
 Forhørsprotokol
 Domprotokol

Kriminal- og Politiretten. Journal.

Erhvervsarkivet

Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien.
Korrespondance og Forhandlinger.

Arbejderbevægelsens arkiv

LO's arkiv. Arbejdsret. 15/1895.

TRYKTE KILDER

Almindelig borgerlig straffelov af 10.2.1864 ved Eyvind Olrik (1902)
Christian den Femtes Danske Lov af 15.4.1683 ved Stig Iuul

Collegial Tidende

Den permanente Voldgiftsrets Kendelser 1900-1908 (1909) ved Alexander Hansen.

Departementstidende

Højesterets Tidende

Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial Breve fra Danmark
og Norge 1660-1812 ved L. Fogtman

Norm for Regler for Behandlingen af faglig Strid. Dansk Arbejdsgiver-
forenings Arkiv. Voldgiftssager. E.A.

Ny Kollegial Tidende

Overenskomst mellem Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening og De
Samvirkende Fagforbund 5.9.1899. Dansk Ar-
bejdsgiverforenings Arkiv. Voldgiftsretten 1899-
1910. E.A.

Rigsdags Tidende

Samling af endnu gjældende Love og Anordninger af mere almindelig
Interesse udgiven efter Indenrigsministeriets
Foranstaltning (1882-97)

Småtrykssamlingen i Det kgl. Bibliotek

Social Demokraten

Uddrag af Højesterets Voteringsprotokoller ved Thøger Nielsen (1951)

Udkast til Straffelov for Kongeriget Danmark (1864)

Ugeskrift for Retsvæsen

Uroelige Tømmer Svenne: Kilder til tømmerstrejken 1794 ved Bendt Elkjær (1795)

LITTERATUR

Algreen-Ussing, T., Den danske Kriminalret (1859)

Bro-Jørgensen, se Industriens Historie i Danmark

Bruun, Henry, Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900 (1938/1977)

Carl Ussing i Skrift og Tale. Afhandlinger, Foredrag, Livserindringer ved Oluf H. Krabbe (1935)

Deuntzer, J.H., Den ekstraordinære Civilproces (1894)

Dübeck, Inger, Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders retsstilling (disputats 1978)

Ebel, Wilhelm, Gewerbliches Arbeitsvertragsrecht im deutschen Mittelalter (1934)

Gellbach, Horst Heinrich, Arbeitsvertragsrecht der Fabrikarbeiter im 18. Jahrhundert (1939)

Grandt-Nielsen, F., Håndværkere, i: Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede (1971)

Gram, F.T.J., Den danske Formueret. II. Om de enkelte Fordringsretsforhold i Særdeleshed (1864)

Hansen, Svend Aage, Økonomisk vækst i Danmark, I: 1720-1914 (1972)

Hedegaard, C.D., Bemærkninger til Danske Lovs 3. Bog (1774) og 5. Bog (1778)

Hurwitz, Stephan, Kriminalrettens specielle del (1955)

Illum, Knud, Den kollektive Arbejdsret (1939)

Industriens Historie i Danmark. II: Tiden 1730-1820 ved *J. Bro-Jørgensen*; III, 1: Tiden 1820-1870 ved *Axel Nielsen* (1943-44/1975)

Iuul, Stig, Grundrids af den romerske Formueret (1944)

Kaiser, Andreas, Zum Verhältnis von Vertragsfreiheit und Gesellschaftsordnung während des 19. Jahrhunderts (1972)

- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.*, Grundrids af den danske Politiret (1828)
- Lassen, Julius*, Den danske Obligationsrets specielle Del (1886)
- Lassen, Julius*, Haandbog i Obligationsretten. Speciel Del (1897)
- Lassen, Julius*, Lærebog i Obligationsrettens specielle Del (1911), (1912), (1924) og (1931)
- Lassen, Julius*, Haandbog i Obligationsretten. Almindelig Del (1908)
- Lassen, Niels*, Meddelelser fra dansk Retspraksis, i: Tidsskrift for Rettsvitenskap (1895)
- Marx, Karl*, Løn, pris og profit, i: K. Marx og Fr. Engels, Udvalgte Skrifter I (1952)
- Mayer-Maly, Theo*, Römische Grundlagen des modernen Arbeitsrechts, i: Recht der Arbeit, Zeitschrift für die Wissenschaft und Praxis des gesamten Arbeitsrechts (1967)
- Nellemann, J.*, Civilprocessens almindelige Del (1887)
- Nielsen, Axel*, se Industriens Historie i Danmark
- Nielsen, Thøger*, Studier over ældre dansk formueretspraksis. Et bidrag til dansk privatrets historie i tiden efter Christian V's Danske Lov (1951)
- Nørregaard, Georg*, Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899 (1943/1977)
- Nørregaard, L.*, Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret, VI (1790-97)
- Ogris, Werner*, Geschichte des Arbeitsrechts vom Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert, i: Recht der Arbeit, Zeitschrift für die Wissenschaft und Praxis des gesamten Arbeitsrechts (1967)
- Rubin, Marcus*, 1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie (1892)
- Rubin, Marcus*, Frederik VI's Tid fra Kielerfreden til Kongens Død (1895)
- Stieda, Wilhelm*, Das Gewerbegericht (1890)
- Tamm, Ditlev*, Fra "Lovkyndighed" til "Retsvidenskab". Studier over betydningen af fremmed ret for Anders Sandøe Ørstedes privatretlige forfatterskab (1976)
- Tamm, Ditlev*, Romerret (stencil. 1977)
- Ussing, Carl*, Straffelovens § 245 og Striketrusler, i: Ugeskrift for Retsvæsen (1898)
- Ussing, Carl*, Om offentlige Strejkemeddelelser, i: Ugeskrift for Retsvæsen (1910)

- Ussing, Henry*, Erstatningsret (1937)
Vedel-Petersen, K., Danmarks Statistik (1952)
Ørsted, A.S., Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed med stadigt Hensyn til afdøde Etatsraad og Professor Hurtigkarls Lærebog (1822-35)

FORKORTELSER

- ALR, Allgemeine Landrecht für die preussischen Staaten 1794
 ABA, Arbejderbevægelsens Arkiv
 A.D., Almindelig Del
 DA, Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening
 DL, Christian den Femtes Danske Lov af 15.4.1683
 DSF, De samvirkende Fagforbund
 E.A., Erhvervsarkivet
 fr., forordning
 H.T., Højesterets Tidende
 K.B., Det kgl. Bibliotek
 L.A., Landsarkivet for Sjælland m.v.
 pl., plakat
 R.A., Rigsarkivet
 R.T., Rigsdags Tidende
 S.D. Speciel Del
 TfR, Tidsskrift for Rettsvitenskap
 UFR, Ugeskrift for Retsvæsen

PERSON- OG SAGREGISTER

PERSONREGISTER

- Andersen, Ferd. 12 22 32
- Böckmann, J. A., svend 62
- Carlsen, Margrethe, tøj- og materiale-
behandler 24 35
- Christian III 28
- Christian VIII 11
- Christophers, Birthe J., arbejderske
59
- Colbiørnsen, Christian, generalpro-
kurør 11
- Danckel, grosserer 66
- Davidsdatter, Anne C., florvæverlær-
ling 55
- Engelbrecht, Joh. Wilh., strømpefa-
brikant 20
- Frederik VI 11
- Freytag, C. F., strømpevæversvend,
61f
- Gram, F. T. J., professor 64
- Grotius, Hugo, jurist og retsfilosof
18
- Hallander, tømmermester 71
- Hedegaard, C. D., birkedommer, dr.
jur. 54
- Hobbes, Thomas, filosof 18
- Holm, Carl, dugmagermester 58
- Holst, Ole, tømrersvend 72f
- Jacobi, H. A., formand for den per-
manente voldgiftsret 85
- Jacobsen jun., C., brygger 22 33 47
- Jensdatter, Dorthe, væverske 24
- Kehlet, fabrikant 64
- Klevenfeldt, Terkel, højesteretsasses-
sor 55
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A., pro-
fessor 46
- Kramp, Lorenz, tømrersvend 72f
- Lassen, Julius, professor 19 84
- Lassen, Niels, professor, senere høje-
steretsjustitiarius 82
- Lassen, Peder, højesteretsassessor
14f
- Lindner, Johan, tømrersvend 71f
- Marx, Karl, filosof 18 76
- Matzen, Henning, professor 15
- Mingotti, Pietro, indehaver af det
kgl. operaprivilegium 54f
- Modeveg, senior, fabrikør på Brede
66
- Moine, Le, floerfabrikant 55ff 59ff
- Nehlsen, Herman, smedesvend 17
- Nielsen, F., tømrermester 49
- Nielsen, Martin, tømrersvend 41
- Nielsen, Thøger, professor 14f
- Nordberg, C. A., direktør 24
- Norin, Maria Catharina, tvinderske
24 35
- Olsen, maskinmester på Brede 66
- Orlandi, Giovanni, danserinde 54

Potter, Thomas, grosserer 16f

Rasmussen, Peter, arbejdsmand 79f

Runge, Johan, tømrersvend 71f

Smidt, von, kaptajn 66

Smith, Adam, økonom og filosof
18

Stampe, Henrik, professor og generalprokurør 43 55

Strindberg, Anna Magdalen, silkevæverske 24

Strindberg, Henrik, væversvend 24

Söderberg, Birte B., garnrederske
24f

Tscherning, E. P., industrimand 47

Ussing, Carl, jurist 77 79 83f 85

Warenknægt, oldgesell 72f

Wendel, J. F., strømpfabrikør 61f

Winther, Hermann, tømrersvend
71f

Ørsted, Anders Sandøe, retslærd,
højesteretsassessor, generalprokurør 34

Aagaard, C., mester 62

SAGREGISTER

adcitation 66

afskedsattester 10 27ff 58ff 63f
70ff 87

akkordaftale 14 67 71

akkordarbejde 11 39 41 67

Andersen & Co., Ferd. 12 22 32

Arbejdsgiver- og Mesterforening,
Dansk 38 49 78 85

arbejdsgiverorganisationer 37

arbejdsleje 13 19 55

arbejdsnedlæggelser 30 37 69 72ff
78 80 85

autentisk fortolkning 45f

Barnevognsarbejdernes fagforening
81

beneficium paupertatis 61

benådning 70 73

beruselse 17f

bevisbedømmelse 17

bevisbyrde 40

Blaagaard, Det Kgl. Danske Klæde
Manufactur 7 44f

blokade 30 69 75

Bomuldsmanufaktur, Det kgl. privilegerede 24ff 33 35 44f

boykotning 78 84 86

Bryggeriet "Ny Carlsberg" 12 22 33
47

Burmeister & Wain 78

Commichau, C. & Co., fabrik 12
22 48

culpareglen 84 88

Dampvæveriet, Rolighedsvej 12 23
47

Danske Kancelli 10f 34 45 47 63
74

deklaratorisk 9 23 29

desvetudo 29

domstole 39ff 43ff 53ff 60ff 71ff
79ff

drukkenskab 43 47 56

dusørordning 33

Eickhoff, J. G. A., fabrik 12f 21
23
Elektrikernes fagforening 78
enker 20

fabriksarbejdere 9 14 19 26
fabriksdirektionen 10 20 25 27
44ff 53ff 87
fabriksreglementer 12ff 20ff 32ff
42 48
fabriksretter 47
Fagforbund, De samvirkende 38 49
77f 85
fagforeninger 30 33 76
fagforeninger, socialistiske 36
fogedforbud 81
fordringshaveremora 68
Foreningen af danske Bogtrykkere
40
Foreningen af Fabrikant i Jernin-
dustrien 12 30f 48
foreningsfrihed 30
formforskrifter 21 26 87
forsamlingsfrihed 36
forsvar 28
fredsregler 69ff 81ff 88f
fremmedarbejdere 41
frihed, personlig 36 74 79ff 88
frimestre 28 75
fysiokrater 18

Galle & Jessens Chocolate & Con-
fect fabrikker 12 22
General Land Oeconomie og Com-
mercekollegiet, se også Kommer-
cekollegiet 61
generalmagasinet 44f
generalstrejke 75

Havreholm Papirfabrik 12 21f

Helsingør Skibs- og Maskinbyggeri
13 23
hertugdømmerne 11
hovedcitanten 17
hovedorganisationerne 38 77f 85
hustruer 20
Hustømrernes voldgiftsret 41 49f
hæveadgang 52ff 63ff 66ff

injurier 53
interessekonflikter 48
interessentskab 44

juridiske personer 51
jurisdictio domestica 44
justum pretium 57
Jærnstøberiet i Middelfart 13 33

Kjøbenhavns Tømmerlaug 49
koalitionsret, se også foreningsfri-
hed 37 88
Kommercekollegiet 12 20 33f 44
55f 61
konfliktløsning 43ff 53
konkurrencefrihed 18 56f
konkurrenceklausuler 41
kontraheringsforbud (-påbud) 18
27 38
kontraktformular 35f
kontraktfrihedens grundsætning 8
18f 25 28f 34 38 64 66ff 77 79
83 87f
Konventshuset 20
Kuskenes fællesforbund 77f
kvasikontrakt 26
kvinder 22ff 33 55
kvinder, ugifte 19 27 87

Lager- og pakhusarbejdernes fagfore-
ning 65

- lands lov og ret 43 61
 lejlighedsarbejde 11
 locatio conductio operarum 13 54
 locatio conductio operis 13 54
 lock-out 30 33 36 67 69 75 77f 83
 løsgængere 10f 27f 58
- maksimalløn 33f 57 88
 maning 14
 mesterforeninger 30
 misligholdelse 8 15 52ff 63ff 87
 Møbelsnedker- og stolemagerfaget i
 København 68
- naturalopfyldelse 63
 naturret 18 52
 Neubert, Aug., fabrik 12 22f 47
 normative bestemmelse: 38
 normer for regler for behandling af
 faglig strid 50
 næringsfrihed 18 28
- oldgeseller 34 70 72f 75
 opfyldelsesinteresse 52f 65
 oprør 70
 opsigelse 58ff 87
 opsigelsesfrist 23 25ff 32 64f 71
 opsætsighed 33 43 47 53 57 69 75
- Porcelænsfabrik, Den kgl. 35
 priskontrolkommission 34
 priskuranter 25 33 35 38ff 49f 57
 64 81
 proces, ekstraordinær 43
 procesgarantier 69
 proces, summarisk 45
 Provinsfabrikantforeningen 36
 præceptiv 13
- rejsepenge 24ff 87
 retsstridighed 69 79 81 83ff 88
- romanistisk ret (romerret) 13 54
- samfundspagt 18
 sammenrotning 70 74f 79
 Schönberg og Hartvig 40
 selvtægt 69 82
 Septemberforliget 25f 31 38 50f
 77f
 silkefabrikker 44f
 skriftlighed 15f 18 23ff 26 31 87
 skruebrækkere 74 82
 Smede- og maskinarbejderforbund,
 Dansk 31 48 82
 stemmefrihed 36
 strejkeforbud 8 36 69ff 74ff 88
 strejkeret 25 68 76ff 83
 strejkeunderstøttelse 30
 strejkevagter 81f 85
 stænderforsamlinger 11
 sukkerraffinaderier 21 27 43
- tarifoverenskomster, se også prisku-
 ranter 8 37
 typografiske Foreninger, De 40
 tømrerstrejken 28 70ff 74
- Uldmanufakturernes halle 44
 uorganiserede arbejdere 38
- Vejle Bomuldsspinderi 33
 vold 53 79f
 voldgiftsret 39ff 48
 voldgiftsret, faglig 48ff
 Voldgiftsret, Den faste 38 50f 79
 83
 Voldgiftsret, Den permanente 50f
 77ff 84ff
 værksleje 9 67f
 værkstedsclubber 30
- Ørholm Papirfabrik 12 21 23 47 66